

Sultan Sancar ve Büyük Selçuklu Devletinin Çöküşten Önce Son Parlayışı

*Sultan Sanjar and the Final Rise
of the Great Seljuk Sultanate Before Its Collapse*

Salim KOCA*

Özet

Büyük Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı olan Sultan Sancar, 21 yıl Horasan meliki, yani vassal/tâbi hükümdar olarak, 39 yıl da Büyük Selçuklu Devleti sultanı, yani bağımsız hükümdar olarak toplam 60 yıl gibi uzun bir süre hükümdarlık yapmıştır. Onun bu uzun saltanatu, Büyük Selçuklu Devleti'nin son parlak devri olmuştur. Sancar'ın gerek meliklik devri olsun gerekse sultanlık devri olsun her ikisi de yoğun ve başarılı siyasî ve askerî faaliyetlerle geçmiştir.

Sancar, izlemiş olduğu siyasî ve askerî faaliyetlerde belirli ve önemli bir amaç gütmüştür. Onun bu amacını şu şekilde belirtmek mümkündür: Bilindiği gibi, Tuğrul Bey, Alp Arslan ve Melikşâh gibi büyük Selçuklu hükümdarları, siyasî ve askerî faaliyetlerde büyük bir başarı göstererek, İslâm dünyasında siyasî ve manevî birliği büyük ölçüde sağlamışlardı. Sancar da, babasının ve dedelerinin bu büyük başarısını daima korumak, devam ettirmek ve geliştirmek gayreti içinde olmuştur. Bunun için o, hem meliklik hem de sultanlık döneminde, devletin çekirdek arazisi olan Horasan'ı vassal (tâbi) devletlerle çevirerek, Büyük Selçuklu Devletini güvenlik altına almıştır. Böylece o, bu ülkeyi (Horasan) huzur ve güvenlik içinde bir istikrar adası hâline getirmiştir. Fakat onun bu başarısı Moğol Karahıtaylar karşısında uğradığı bozgun ile kesintiye uğramış, Türkmen (Oğuz) ayaklanması ile de

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi, e-posta: skoca@gazi.edu.tr

son bulmuştur. Tarihin garip tecellisidir ki, Türkmenler nasıl bir zamanlar kendi devletleri olan Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasında birinci derecede rol oynadıysalar, yıkılmasında da aynı rolü oynadılar. Bu makalede, özellikle Türk tarihinin bu ibret verici olayı değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Melik Sancar, Sultan Mahmûd, Sultan Berk Yaruk, Sultan Muhammed Tapar, Sultan Sancar, Emir Komaç, Horasan, Merv Şehri, Belh Şehri, Harezmsâhlar, Karahanlılar, Gurlular, Katavan Bozgunu, Türkmen (Oğuz) Ayaklanması.

Abstract

Sultan Sanjar, the last ruler of the Great Seljuk Sultanate, reigned for a long period of 60 years in total, of which he ruled as a vassal ruler as the malik (prince) of Khorasan for 21 years, and as the sultan of the Great Seljuk Sultanate, i.e. as an independent ruler, for 39 years. His long reign was the last bright period of the Great Seljuk Sultanate. Sanjar's two periods of reign, both as a malik and as a sultan, were filled with intensive and successful political and military activities.

Sanjar pursued a certain and significant goal in his political and military activities. It is possible to assert his goal as such: As already known, great Seljuk rulers such as Toghril Beg, Alp Arslan and Malik Shah showed a great success in their political and military activities, forming a political and spiritual union in the Islamic world on a major scale. Sanjar too was in the pursuit of preserving, continuing and improving this great success of his father and his grandfathers. In order to accomplish this, he maintained the security of the Great Seljuk Sultanate during his periods as both a malik and a sultan by encircling Khorasan, core territory of the sultanate, with vassal polities. Thus, by doing so, he turned this land (Khorasan) into an island of stability in peace and security. However, his success was interrupted by the defeat he suffered against the Mongolic Qara Khitai, and it ended with the rebellion of the Turkmens (Oghuz). As a strange fate of history, the Turkmens played the primary role in the collapse of the Great Seljuk Sultanate, just as they had done so in the foundation of this very state once. In this article, this exemplary event of Turkish history has been especially evaluated.

Keywords: Malik Sanjar, Sultan Mahmud, Sultan Bark Yaruğ, Sultan Muhammad Tapar, Sultan Sanjar, Amir Komach, Khorasan, City of Merv, City of Balkh, Khwarazmshahs, Qarakhanids, Ghurids, Defeat of Qatawan, Turkmen (Oghuz) Rebellion.

Giriş

Türklerin İslâm dini ve medeniyeti dairesi içine girmeleri, hiç kuşkusuz, Türk, İslâm ve dünya tarihinin en önemli olaylarından biridir. Bu tarihî olay, X. yüzyılın ikinci yarısına doğru, başında **Selçuk** adında bir beyin bulunduğu küçük bir **Oğuz** (Türkmen) **kütlesinin** siyasî bir ihtilâf yüzünden kendi devletinden (Oğuzlar Devleti veya Oğuz Yabgu Devleti) ayrılarak, Ceyhun nehrinin kenarında bir uç şehri olan Cend'e gelip Müslüman olmasıyla başlamıştır. Burada hemen belirtelim ki, bu tarihî olay, küçük bir kütlenin Müslüman olmasıyla sınırlı kalmamıştır; Selçuk'un açtığı yolu takip eden daha pek çok Türk kütlesi arka arkaya Müslüman olarak, bu tarihî gelişmeyi tamamlamıştır. Bundan böyle, Müslüman olan Oğuzlara İslâm dünyasında "**Türkmen**" denmeye başlanmıştır. Öte yandan, Selçuk ve onu takip eden oğulları (Arslan Yabgu) ve torunları (Tuğrul ve Çağrı Beyler), kendi devletlerini kurabilmek ve varlıklarını koruyabilmek için önce Mâverâünnehir'de **Karahanlılara**, sonra Horasan'da **Gaznelilere** karşı çetin bir mücadele vermek zorunda kalmışlardır. Özellikle Selçuk'un torunları **Tuğrul ve Çağrı Beyler**, Horasan'da Gaznelilere karşı arka arkaya kazandıkları zaferlerle (Nesa, 1035; Serahs, 1038), tarihin akışını Gaznelilerin aleyhine, kendilerinin lehine değiştirmişlerdir. Bu mücadelenin son safhasını "**Dandanakan zaferi**" (1040) oluşturmaktadır. Selçuklu beyleri, Dandanakan zaferi sonucunda ise, İslâm tarihçilerinin "**Selçukîyyân**" veya "**Selâcık**" adıyla andıkları, modern tarihçilerin de "**Selçuklular veya Büyük Selçuklu Devleti**" adını verdikleri Türk-İslâm devletini kurmuşlardır.

Selçuklu beyleri, Horasan'da yeni bir devlet kurmakla kalmamışlar; bu devleti cihân şümûl (üniversal) bir Türk-İslâm devleti hâline getirmek istemişlerdir. Bu gayeye ulaşabilmek için de başta devletin kurucusu **Tuğrul Bey** olmak üzere onu takip eden **Alp Arslan, Melikşâh ve Sancar** gibi büyük Selçuklu sultanları, daima şöyle bir plân dâhilinde hareket etmişlerdir¹:

1-) Bir takım mahallî hükümdarların ve meliklerin idaresinde bulunan parçalanmış İslâm ülkelerini sistemli bir şekilde ele geçirerek,

1 Krş. Cahen, 1968: 22; 1984: 40.

bu yerleri Selçuklu hâkimiyeti altında birleştirmek. Başka bir deyişle, İslâm dünyasında Selçuklu hâkimiyeti altında siyasî ve manevî birliğini kurmak.

2-) Ele geçirilen ve hâkimiyet altına alınan bu yerlerde ve ülkelerde, hâkimiyetin kalıcı ve devamlı olabilmesi için Selçuklu idarî mekanizmasını kurmak ve bu mekanizmayı düzenli bir şekilde işletmek.

3-) İslâm ülkelerinde ve yeni medeniyet çevresi içinde, Türk devletlerinin kendisine özgü ekonomik, sosyal, kültürel ve dinî politikalarını uygulayarak, ilerlemesi çoktan beri durmuş ve statik hâle gelmiş bulunan İslâm medeniyetine yeni bir hamle gücü ve kudreti kazandırmak².

Dandanakan zaferinden itibaren ileriye doğru bakıldığı zaman, bu plânın Selçuklu hükümdarları tarafından sistemli bir şekilde adım adım gerçekleştirilmiş olduğu görülmektedir: **Selçuklu Devletinin ilk sultanı Tuğrul Bey, 23 yıllık saltanat döneminde Orta Doğu İslâm ülkelerinin büyük bir kısmına hâkim olarak, İslâm dünyasının idarî ve siyasî sorumluluğunu kendi üzerine almıştır. Bu hususta pratik ve akılcı bir yol izleyen Tuğrul Bey, kendileri ile işbirliği yapmak isteyen yerli Müslüman halka devletin idarî kadrolarını tamamen açmıştır; yetişmiş, yetenekli, zeki, çalışkan yerli elemanları idarî kadrolarda bol bol istihdam ederek, onlardan yararlanmışır³. Böylece, çoktan beri bozuk olan devlet-halk ilişkileri düzeltilerek, bugünkü demokrasilerin başlıca hedefi olan devlet-halk bütünleşmesi ideali gerçekleştirilmiştir.**

Tuğrul Bey ve onu takip eden Selçuklu sultanları bununla da kalmamışlar; sönmeye yüz tutmuş olan İslâm'ın cihat ruhunu yeniden canlandırmak suretiyle onun askerî misyonunu da yüklenmişlerdir. Özellikle Sultan Alp Arslan, Malazgirt zaferiyle Bizans ordusunu büyük ölçüde imha ederek, Anadolu'yu Türklüğe ve İslâmiyete açmıştır. Alp Arslan'ın yerini alan oğlu Melikşâh devrinde ise, Selçuklu Devleti, cihan şümûl bir Türk-İslâm devleti olma yolunda büyük mesafeler almıştır. Melikşâh, 1092 yılında vefat ettiği zaman geride, İran, Irak ve güney Azerbaycan'a doğrudan, Kuzey Suriye, Filistin,

2 Koca, 1997: 85.

3 Köymen, 1979: 73, 116.

Anadolu, kuzey Azerbaycan, Kafkaslar, Harezm, Mâverâünnehir, Sistan, Mekran, Kirman, Hicaz, Yemen ve Aden gibi ülkelere ve bölgelere de dolaylı olarak hükmeden devasa bir devlet bırakmıştır⁴.

Daha da önemlisi, onlar, kendilerinden önce hızlı bir çöküş içine girmiş olan İslâm medeniyetine yeni bir hamle kudreti kazandırmışlardır. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, İslâm dünyasında fetih ruhunun sönmesi ve idarî mekanizmanın bozulmasıyla başlamış olan siyasî bölünme ve mezhep ayrılıklarından kaynaklanan karışıklık ve anarşi, Selçuklu sultanlarının İslâm ülkelerine hâkim olmalarıyla son bulmuştur; İslâm dünyasına yeniden düzen, refah, emniyet, adâlet huzur ve barış gelmiştir. Kısaca söylememiz gerekirse, Selçuklu beyleri, İslâm dünyasında yeni bir “bir İslâm rönesansı” yaratmışlardır.

Fakat Sultan Melikşâh’ın ölümünden sonra İslâm dünyasındaki bu gelişme ve istikrar durumu devam etmemiştir; Büyük Selçuklu Devletinin kuvvetli durumu birden iktidar kavgalarıyla sarsılmaya başlamıştır. Zira Melikşâh’tan sonra başta sultanın eşi **Terken Hatun** olmak üzere Selçuklu hanedan üyeleri, devlet adamları ve komutanlar, bazen iki, bazen de üç gruba ayrılarak, birbirleriyle kıyasıya bir iktidar mücadelesine girişmiştir. Başka bir deyişle, Selçuklu hanedan üyeleri, iç ve dış tehditlerle ilgilemeyecek kadar aile içi iktidar kavgasına gömülmüş bulunuyordu. Bu durum, Horasan **Meliki Sancar**’ın 1118 yılında iktidara el koyup devlete yeni bir düzen vermesine kadar devam etmiştir. Bu arada, yani 1092-1118 yılları arasında, Melikşah’ın oğullarından sırasıyla **Mahmûd, Berk Yaruk ve Muhammed Tapar** Selçuklu tahtına çıktılar. Özellikle, Sultan Mahmûd, annesi Terken Hatunun gayretleriyle tahta çıkarıldığında iktidarın gerektirdiği sorumluluğu taşıyacak bir yaşta bulunmuyordu; henüz 4-5 yaşlarında bir çocuk idi. Berk Yaruk ve Muhammed Tapar ise, henüz çok genç ve tecrübesiz oldukları için devlet adamlarının ve komutanların etkisinden kendilerini kurtaramadılar. Öte yandan, devlet adamları ve komutanlar da, üzerlerindeki otoritenin zayıf olmasından yararlanarak, birbirlerine karşı sık sık Batınîlerin cinayet yöntemlerine başvurdular. Başka bir deyişle, rakiplerini birer suikastla öldürdüler. Selçuklu hükümdarları ise, duruma tam hâkim olamadılar. Bu durumun zararını ve ızdırabını kendilerinden çok halk çekmekteydi. **Bu**

4 Râvendî, 1957: I, 167. Melikşâh’ın en küçük oğlu Sancar da bu durumu korumuş ve devam ettirmiştir (Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 65).

yüzden, bu dönemde, iç ve dış tehlikelere ve tehditlere karşı, yani Batınîlere ve Haçlılara karşı yeteri kadar mücadele edilemedi. Bu fırsattan yararlanan Batınîler, propaganda ve cinayetlerle dolu yer altı faaliyetleriyle devlete kafa tutacak ve kurulu düzeni sarsacak kadar güçlendiler. Haçlılar da Urfa (1098), Antakya (1098) ve Filistin'e yerleştiler. Buralarda birer kontluk, prenslik ve krallık kurdular. Daha da kötüsü, bölgede 1,5 asırdan fazla sürecek olan bir anarşinin ve huzursuzluğun temelini ve gerekçesini oluşturdular.

Biz bu yazımızda, meliklik döneminden başlayarak Sultan Sancar'ın uzun saltanat dönemini ele alacağız. Burada hemen belirtelim ki, Sultan Sancar'ın saltanatı Büyük Selçuklu Devletinin son parlak dönemi olmuştur. Sultan Sancar'ın 1157 yılında ölümünden sonra devletin siyasî varlığını devam ettirecek dirayetli bir Selçuklu hanedan üyesi çıkmamıştır; dolayısıyla Büyük Selçuklu Devletinin Horasan'daki 117 yıllık siyasî varlığı tamamen sona ermiştir.

A-) SANCAR'IN ÇOÇUKLUK DÖNEMİ (1086-1097)

Sancar, Sultan Melikşâh'ın 9 oğlundan biridir⁵. 1086 yılında doğmuştur. Annesi, **Başuh Hatun** olup Kıpçak kökenli bir cariyeye (ümmül-veled) idi⁶. Babası ona, İslâmî dönem Türk geleneğine uygun olarak hem Türk kültüründen, hem de İslâmî kültürden birer isim vermiştir. Türkçe ismi “**sançmak**” fiilinden “**sancar**” şeklinde geniş zaman çekim ekiyle yapılmış bir kelime olup, “**mızrak saplar, mızrak vurur**” gibi anlamlara gelmektedir⁷. İslâmî ismi ise, **Ahmed**'dir. Sancar'a bu isim sonradan verilmiş olmalıdır. Zira Melikşâh'ın Sancar'dan önce doğmuş, Ahmed isminde bir oğlu daha vardı. Melikşâh, çok sevdiği bu oğlunu kendisine veliaht tayin etmişti. Fakat Ahmed, 1088 yılında tutulduğu çiçek hastalığından kurtulamayarak ölmüştür. Öyle anlaşılıyor ki, Sultan Melikşâh, pek sevdiği oğlunun adını Sancar'a ikinci isim

5 Melikşâh'ın 9 oğlundan 8'inin adı bilinmektedir. Bunların adları, Berk Yaruk, Dâvud, Ahmed, Mahmûd, Muhammed Tapar, Sancar, Tuğrul, Humarın idi. Muhammed Tapar ile Sancar, aynı anneden doğmuşlardır. Bunlardan Muhammed Tapar, yaşça Sancar'dan büyük idi.

6 İbnü'l-Esir, 1987: X, 469; Sümer, 1999: II, 598-600; Bazı kaynaklarda Sancar'ın annesinin adı “Seferiye Hatun” şeklinde zikredilmiştir.

7 Kaşgarlı Mahmûd, 1941: III, 420. Bazı tarihçiler bu Selçuklu hükümdarının adını “Sencer” şeklinde söylemekte iseler de bu tamamen yanlış bir söyleyiştir. Zira Türkçede “senc (er) diye ne bir fiil ne de bir kelime bulunmaktadır.

olarak vermek suretiyle⁸ bu bahtsız oğlunun hatırasını Sancar'ın şahsında yaşatmak istemiştir. Daha doğrusu, Sultan Melikşâh, Ahmed'in yerine Sancar'ı koymuştur. Ahmed'e gösterdiği yakın ilgiyi, bundan böyle Sancar'a göstermeye başlamıştır.

Kaynaklarda, Sancar'ın çocukluk hayatına dair pek az bilgi bulunmaktadır. Onun hayatının başlangıç dönemine ait ilk bilgi, geçirmiş olduğu bir hastalıkla ilgilidir: Sancar, çocuk iken son derece dikkat çekici bir yüz güzelliğine sahip idi. Bir Kıpçak Türk'ü olan annesinin güzelliği, âdeta onda tezahür etmişti. Sancar, bu dönemde ağır bir suçiçeği hastalığına tutulmuştu. Hatta ölecek bir duruma gelmişti. Doktorlar bile onun hayatından ümidini kesmişlerdi. Sancar, iyileşerek ölümden kurtuldu ise de, bu hastalık yüzünden yüz güzelliği büyük ölçüde bozulmuştur. Daha doğrusu, hastalıktan dolayı yüz derisinde derin izler kalmıştır. Özellikle, yüz teninin zedelenmiş olan yerlerinde sakal çıkmamıştır⁹. Fakat bu hastalık, onun fizikî yapısındaki düzgünlüğü fazla etkilememiştir. Zira bütün kaynaklar, Sancar'ın fizikî bakımdan son derece yakışıklı ve etkili bir erkek olduğunu belirtmişlerdir.

Sancar'ın çocukluk hayatına dair önemli bir bilgiye de, onun saltanat döneminde Abbasî halifesine yazdığı bir mektupta rast gelinmektedir. Bu mektubun bir yerinde Sancar, kendi hayatının ilk dönemine dair şöyle demektedir: **“Henüz 3 yaşında iken Tanrı'nın lütuf ve teveccühüne nail oldum. O zamandan beri her gün bu lütuf ve teveccüh artarak, aralıksız devam etti. Babam, şahsıma olan teveccühü dolayısıyla bu yaşta geniş vilâyetler bağışladı; hizmetime de devlet erkânı ve âyândan ünlü şahıslar verdi. Beni, kendisi yetiştirdi; hükümdarlık terbiye ve kurallarını öğretti”**¹⁰.

Bu bilgi, yeniden gözden geçirilip değerlendirilecek olursa, durum şudur: Her Selçuklu şehzadesi gibi, Sancar'ın da şahsına, daha çocuk yaşta bir vilâyet tahsis edilmiştir. Yetişmesi için de ünlü devlet adamlarından ve komutanlardan öğretmenler (atabey) tayin edilmiştir. Daha da önemlisi, babası Melikşâh, onunla özel olarak ilgilenmiş, kendisine hükümdarlık terbiye ve kurallarını öğretmiştir. Fakat Sancar'ın eğitimi çok uzun sürmemiş; babasının ölümü ile birden kesilmiştir.

8 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 130; Köymen, 1991: V, 233.

9 Râvendî, 1957: I, 163.

10 Köymen, 1991: V, 219;

Görüldüğü gibi, Sancar'ın eğitimi henüz başlangıç safhasında kalmıştır. Zira o, babası Melikşâh vefat ettiği zaman henüz 6 yaşında bulunuyordu. 1092 yılında, yani Melikşâh'ın ölümü ile Selçuklu hanedan üyeleri arasında başlayan ve bir türlü sonu gelmeyen iktidar mücadeleleri ise, Sancar'a hiçbir zaman eğitimine devam etme ve tamamlama imkânı vermemiştir. Fakat bu eksiklik, Sancar'ın içinde bir ukde olarak kalmış, daha sonraki hayatında kendisini daima rahatsız etmiştir. Öyle ki, biraz önce zikri geçen mektubunun bir yerinde Sancar, bu eksikliğini mütevazı bir ifade ile halifeye fazla **“okuma ve yazma”** bilmediğini söylemek suretiyle dile getirmiştir¹¹.

Melikşâh, pek erken bir yaşta, yani 38 yaşında vefat ettiği zaman hayatta 4 oğlu bulunuyordu: **Berk Yaruk, Muhammed Tapar, Sancar ve Mahmûd**. Bunlardan Mahmûd'u annesi Terken Hatun Isfahan'da, Berk Yaruk'u da Nizâmü'l-Mülk'ün oğulları ve adamları Rey'de sultan ilân ettiler¹². Bu arada kendisini Selçuklu sultanı ilân eden bir hanedan üyesi daha vardı. O da Sultan Melikşâh'ın kardeşi olan Suriye Meliki Tutuş idi. Bu durumun anlamı şuydu: Selçuklu Devleti ve saltanatı, artık üç hanedan üyesi arasında bölünmüş bulunuyordu. Fakat her üç hanedan üyesi bakımından da mesele çözülmüş sayılmazdı. Zira bir hanedan üyesi için tahta çıkmak yetmemekteydi; iktidarı korumak ve devam ettirmek de gerekmekteydi. Bu da, tahtın yeni sahibinin karşısına çıkan her taht davacısını bertaraf etmesine ve bütün ülkede otoritesini kurmasına bağlıydı. Durum böyle olunca, mesele, her zaman olduğu gibi **“kuvvet ve mücadele”** yoluyla çözülecek demektir. Nitekim öyle de oldu: Kendisini sultan ilân eden hanedan üyeleri arasında hemen iktidar mücadelesi başladı. Tapar ve Sancar kardeşler ise, bu mücadelede Berk Yaruk'un yanında yer aldılar. Berk Yaruk da, bu tavrından dolayı Azerbaycan'daki Gence ve çevresini kardeşi Muhammed Tapar'a ıkt etti (1093)¹³.

Selçuklu iktidarını tek başına oğlunun şahsında toplamak için ilk harekete geçen Terken Hatun oldu. Terken Hatun, oğlu Mahmûd adına yaptığı mücadelede Berk Yaruk'a yenilip esir düştü. Terken Hatun, tekrar mücadelesine devam etmek istediye de, 1094 yılında bir suikast sonucunda hayatını kaybetti. Annesinin desteğinden mahrum kalan Mahmûd,

11 Köymen, 1991: V, 234.

12 Bundârî, 1943: 83 vd.; Sadrüddîn Hüseyinî, 19543: 52; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 184 vd.; Râvendî, 1957: I, 137.

13 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 237.

mücadeleye devam edemedi; birkaç sene sonra o da hastalanarak öldü. Terken Hatundan sonra Berk Yaruk'un üzerine Tutuş yürüdü. Ordusu ile Rey şehrine kadar gelen Tutuş, burada yeğeni Berk Yaruk ile yaptığı savaşı hayatıyla birlikte kaybetti (1095).¹⁴ Böylece, iki rakibini de bertaraf eden Berk Yaruk, tahtın tek başına sahibi olarak, büyük ölçüde rahatladı.

B-) SANCAR'IN MELİKLİK DÖNEMİ (1097-1118)

Sultan Berk Yaruk'un rahatlaması uzun sürmedi. Horasan meliki olan amcası **Arslan Argun**, istiklâlini ilân ederek, Büyük Selçuklu Devletinin doğudaki bütün topraklarına el koydu. Berk Yaruk bir süre amcası ile uğraşmak zorunda kaldı. Amcasının üzerine önce diğer amcası Börü Bars'ı gönderdiyse de, Arslan Argun kardeşini yenerek, ortadan kaldırdı. Berk Yaruk bu defa, Arslan Argun'a karşı küçük kardeşi **Sancar**'ı, atabeyi Komaç¹⁵ Bey ile birlikte Horasan'a gönderdi. Bu, Sancar'ın askerî faaliyetlerde üstlendiği ilk görev idi. Berk Yaruk, Sancar'a tam güvenememiş, yani onun şahsında yeni bir rakip yaratmaktan korkmuş olmalı ki, arkasından ordusuyla birlikte kendisi de Horasan'a geldi. Fakat Berk Yaruk'un Arslan Argun'a müdahalesine ihtiyaç kalmadı. Zira Arslan Argun, kendi kölesi tarafından bir suikast sonucu ortadan kaldırılmış ve arkasındaki ordu da dağılmıştır (1097)¹⁶.

Sultan Berk Yaruk, amcasının isyanını bastırmak üzere Horasan'a gelip onun bertaraf olduğunu görünce, hemen geri dönmedi; Mâverâünnehir üzerine bir sefer yapmaya karar verdi. Bu düşünce ile Ceyhun nehrinin üst yakasında bulunan Tirmiz şehrine kadar geldi. Tirmiz halkı hiç direnmeden Sultana teslim oldu. Bu sefer sırasında, Berk Yaruk'un yanında kardeşi Sancar da bulunuyordu. Sultan, 7 ay Tirmiz'de kaldı. Berk Yaruk, bu arada, Mâverâünnehir üzerinde hâkimiyet kurmak suretiyle Karahanlı hükümdarını tekrar Büyük Selçuklu Devletine bağladı¹⁷.

Burada hemen belirtelim ki, bu sefer, sadece Berk Yaruk açısından değil, Sancar açısından da müspet sonuç verdi. Zira Sancar, bu sefer esnasında abisi Berk Yaruk'un tam güvenini kazandı. Sultan Berk Yaruk da,

14 Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 52 vd.

15 Tarihçiler, bu Selçuklu beyinin adını "Kamaç, Kumaç ve Komaç" gibi farklı şekillerde okumuşlar ve yazmışlardır. Kanaatimizce, bu kelime, tıpkı "tutmaç (tutma ve aç)" kelimesinde olduğu gibi "koma" ve "aç" kelimelerinin birleşmesiyle meydana gelmiş (koma+aç=komaç) ve "aç koyma, aç bırakma" anlamında bir kelime olmalıdır.

16 Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 59 vd.; İbnü'l-Esîr, 1987: X, 217-221; Bundârî, 1943: 234.

17 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 222; Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 60 vd.; Bundârî, 1943: 235.

İsfahan'a dönmeden az önce bu güvenin bir tezahürü olarak Sancar'ı **"Horasan Meliki"**, Emîr Komaç'ı **"ataney"**, Ebû'l Feth Ali b. El-Hasan et-Tuğrâî'yi de ona **"vezir"** tayin etti (1097)¹⁸. Gazneliler Devleti sınırına kadar Belh şehri ve çevresini de kendisine ıktâ etti. Böylece, Sancar'ın melik olarak devlet hayatı başlamış oldu. Sancar, bu sırada 11 yaşında bulunuyordu.

Bütün Türk devletlerinde olduğu gibi Selçuklularda da şehzadeler, askerî ve idarî faaliyetler içerisinde yetişmekte ve pek erken yaşlarda hem idarenin hem de komuta sanatının bütün inceliklerini öğrenmekteydiler. Nitekim Sancar da böyle yetişmiştir. Zira Sancar'ın çocukluk hayatının büyük bir kısmı, iktidar mücadelelerinin neden olduğu taht kargalarının kargaşası içinde geçmiştir.

1-) Melik Sancar'ın Horasan'daki İlk Faaliyetleri

Sancar'ın Horasan meliki olmasına, Selçuklu hanedanından Emîr Muhammed razı olmadı. Gazneliler Devletinden aldığı destek ile Melik Sancar'ın üzerine yürüdü. Emîr Muhammed'in hareketini tam zamanında haber almış olan Sancar, onun üzerine bir süvari birliği ile sürpriz bir baskın düzenledi. Emîr Muhammed'in ordusunu, bir saatlik çarpışma sonucunda bozguna uğrattığı gibi kendisini de esir aldı. Bu başarı, Melik Sancar'ın hem itibarını yükseltti, hem de Berk Yaruk'un gözünde güvenini artırdı. Zira Emîr Muhammed başarılı olsaydı, Horasan'ı Gazneliler Devletine bağlamak niyetindeydi¹⁹.

Melik Sancar, henüz çok genç yaşta olmasına rağmen Harezm bölgesinde çıkan olayları kendi lehine değerlendirerek, askerî faaliyetlerde olduğu gibi, siyasî faaliyetlerde de yeteneğini gösterdi: Ceyhun nehrinin Aral gölüne dökülen deltası ile bu delta'nın çevresindeki bölgeye Harezm denmekteydi. Bu bölge, **"Harezmşah"** unvanı verilen Selçuklu valileri tarafından yönetilmekteydi. Bu sırada Sultan Berk Yaruk,

18 Râvendî, 1957: I, 141; Müneccimbaşı, 2000: I, 111. Horasan, bugün kuzey-doğu İran ile güney Türkmenistan topraklarını kapsayan büyük bir ülkedir. Bu isim Farsça kökenli iki kelimenin birleştirilmesiyle meydana olup (hûr: güneş, âsân: doğan. hûr+âsân=hûrasân=Horasan) tıpkı Harezm kelimesi gibi "güneşin doğduğu ülke" veya "güneşin yükseldiği yer" gibi bir anlamına gelmektedir (Steingass, 1963: 451). Bölge Selçuklu devrinde, büyük şehirleri, medenî üstünlüğü ve ticarî cazibesi ile büyük imkânlar arz etmekteydi. Daha da önemlisi bu bölge, doğu-batı ve kuzey-güney ülkeleri arasındaki transit ticarete aracılık ediyordu. Ayrıca Akdeniz'e ve Hindistan'a ulaşan İpek Yollarının bir kısmı bu ülkeden geçiyordu.

19 İbnü'l Esîr, 1987: X, 222.

Kıpçak Türklerinden Koçkaroğlu Ekinci'yi Harezme vali tayin etmişti. Selçuklu komutanlarından Kavdan ile Yaruktaş, kendi aralarında anlaşarak, Harezmsah Ekinci'yi bir baskın sonucunda ortadan kaldırdılar. Melik Sancar, bu olay karşısında tamamen sessiz kaldı. Hâlbuki, Sancar'dan Berk Yaruk adına bu olaya müdahale etmesi beklenirdi. Fakat o, bu müdahaleyi yapmadı. Sultan Berk Yaruk, Emîr Kavdan ile Yaruktaş'ı cezalandırmak üzere, Horasan'a vali olarak **Emîr-i Dâd Habeşî b. Altuntak'**ı gönderdi. Habeşî, Emîr Yaruktaş'ı yakalayıp bertaraf etti. Emîr Kavdan ise, kaçıp Sancar'a sığındı. Bu yüzden Emîr Habeşî Kavdan'a dokunamadı. Öte yandan Habeşî, Emîr Ekinci'nin yerine vali olarak, kuvvetli bir şahsiyet olan Taşdâr Anuştekin'in oğlu Muhammed'i tayin ederek, bölgeyi sükûnete kavuşturdu²⁰.

Berk Yaruk'un Habeşî'yi bölgeye göndermekten amacı, uzaktan kontrolü güç Horasan'ı ve buradan sorumlu olan Melik Sancar'ın hareketlerini yakından takip etmektir. Zira Berk Yaruk, kendi politikasına uygun hareket etmeyen Sancar'dan bir hayli şüphelenmişti. Böylece, bölgeye Emîr Habeşî'nin tayini ile Horasan'da Melik Sancar'ın yanında merkeze bağlı bir otorite daha ortaya çıkmış oldu.

Melik Sancar, akılcıca bir politika izleyerek, Muhammed'in Harezme'deki valiliğini onayladı. Harezmsah Muhammed de, Sancar'a karşı uyumlu davranarak, dostluk ilişkilerini geliştirdi²¹. Sultan Berk Yaruk ile Melik Sancar arasındaki kriz de böylece son bulmuş oldu.

1098 yılında, Toharistan'da, etrafında bir kuvvet oluşturan Selçuklu hanedanından Devletşah, Horasan'ı ele geçirmek üzere Belh üzerine yürüdü. Melik Sancar da karşı harekete geçti. İki hanedan üyesi Belh çevresinde karşı karşıya geldiler. Yapılan çarpışmada Devletşah yenildi ve esir oldu; kuvvetleri de dağıldı. Melik Sancar, Devletşah'ın gözlerine mil çektirip hapse koymak suretiyle kendisini zararsız hâle getirdi²².

2-) Melik Sancar'ın Horasan'da Tek ve Rakipsiz

Bir Siyasî Güç Hâline Gelmesi

Melik Sancar, Emîr Habeşî'nin Horasan'da bulunmasından dolayı rahatsızdı. Fakat Berk Yaruk'tan çekindiği için Emîr Habeşî'ye dokunamıyordu. Emîr Habeşî'yi Horasan'dan uzaklaştırmak için fırsat

20 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 222 vd.; Cüveynî, 1988: II, 6.

21 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 224.

22 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 232.

kolluyordu. Nitekim Sancar'ın aradığı fırsat aradan çok geçmeden kendiliğinden ortaya çıktı: 1099 yılında, Azerbaycan Meliki Muhammed Tapar, devlet adamlarının ve komutanların teşviki ile üvey kardeşi Berk Yaruk'a karşı çıkararak, kendisini sultan ilân etti. Berk Yaruk, Melik Tapar'ı itaat altına alabilmek için harekete geçti. Hemedan yakınlarında, **Sefid-rûd** (Ak nehir) civarında, hanedanın iki kuvveti arasında kanlı bir çarpışma meydana geldi. Berk Yaruk'un ordusu bozgun halinde dağıldı. Sultan, yanında kalan 50 süvari ile kaçmak zorunda kaldı. Abbasî halifesi, Muhammed Tapar'ın sultanlığını onaylayarak, Bağdat'ta adına hutbe okuttu. Berk Yaruk, mücadeleye devam edebilmek için başta Horasan valisi Emîr Habeşî olmak üzere bütün bölge emîrlerinden yardım istedi²³. Öte yandan, Berk Yaruk'un içine düştüğü bu durum, Melik Sancar için iyi bir fırsat oldu.

Melik Sancar, tarihin önüne çıkardığı bu fırsatı kaçırmak istemedi; hemen Emîr Habeşî'nin üzerine yürüdü. Bu defa Emîr Habeşî, Melik Sancar'ın üzerine gelmekte olduğunu Berk Yaruk'a bildirip, kendisinden yardım istedi. Berk Yaruk, Horasan'ın tamamen Sancar'ın eline geçmesini istemediği için hemen Emîr Habeşî'nin yardımına koştu. Melik Sancar'ın bundan, yani Berk Yaruk'un gelişinden haberi olmadı. Bu durum, Melik Sancar'ın aleyhine değil, lehine oldu. Sancar, karşısında savaştığı ordunun başında Sultan Berk Yaruk'un bulunduğunu daha önce öğrenmiş olsaydı, belki, cesareti kırılacak ve savaşmaktan vazgeçecekti. Daha da kötüsü, Sancar'ın safında bulunan komutanlardan bazılarının karşı tarafa geçme ihtimali de olacaktı. Çünkü Selçuklu devlet adamları ve komutanları, çıkarlarını ve geleceklerini düşünerek, sık sık saf değiştirmekteydiler.

İki kardeş arasındaki çarpışma çok uzun sürmedi. Berk Yaruk, bizzat ileri atılıp, Sancar'ın merkez kuvvetleri komutanını yaralayıp öldürünce, savaşın gidişi Sancar'ın aleyhine döndü. Daha doğrusu, bu durumu gören Sancar'ın kuvvetleri, korku ve panik halinde kaçışmaya başladı. Berk Yaruk'un kuvvetleri, Sancar'ın ordusunu kovalamaktan vazgeçip, yağmaya daldı. Bu durumu fark eden Sancar'ın bazı komutanları, geri dönüp, sürpriz bir baskın yaptılar. Bu defa bozguna uğrayıp kaçan Berk Yaruk'un kuvvetleri oldu. Bu arada, Sancar'ın siyasî rakibi Emîr Habeşî, yakalanıp bertaraf edildi²⁴. **Bu zafer sonucunda, Melik Sancar, siyasî rakibini bertaraf edip Horasan'ın tek hâkimi hâline geldiği gibi, metbu' hükümdar Berk**

23 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 238 vd, 243; Sadrüddîn Hüseyî, 1943: 53.

24 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 245 vd.; Sadrüddîn Hüseyî, 1943: 61; Bundârî, 1943: 236.

Yaruk karşısında da durumunu bir hayli kuvvetlendirmiş oldu. Artık onun, istiklâlini ilân etmesi için önünde ciddî bir engel kalmadı. Fakat Sancar istiklâlini ilân etme hususunda pek acele davranmadı. Çünkü anneleri bir olan kardeşi Muhammed Tapar, az önce Berk Yaruk'a gâlip gelerek, kendisini sultan ilân etmiş bulunuyordu.

Hanedan üyeleri arasındaki bu çarpışmada, Sancar'ın annesi Başulu Hatun, oğlunun savaş meydanındaki karargâhında bulunuyordu. İlk çarpışmada Sancar bozguna uğrayınca, Başulu Hatun da Berk Yaruk'un askerleri tarafından esir alınmıştır. Sancar, annesinin öldürülmesinden korkuyordu. Fakat durum Sancar'ın korktuğu gibi olmadı. Berk Yaruk, üvey annesi Başulu Hatuna saygılı ve kibar davrandı. Onu hemen serbest bırakarak, oğlunun yanına gönderdi. Gerçekten de, **Berk Yaruk, çok genç yaşta olmasına rağmen insanî duyguları son derece kuvvetli bir hükümdardı. Sâkin, hoşgörülü, bağışlayıcı, vefalı bir karakter yapısına sahipti. Bu güzel karakterinden dolayı da, halk ve ordu tarafından takdir edilmekte ve sevilmekteydi²⁵.**

Berk Yaruk, Sancar'a yenildikten sonra yeniden asker toplayıp, taht iddiası kardeşi Muhammed Tapar'ın üzerine yürüdü. Yapılan çarpışmada, bazı beylerin saf değiştirmeleri sonucunda Muhammed Tapar yenildi. Bu defa Muhammed Tapar, Horasan Meliki Sancar'ın yardımına başvurdu. İki kardeş, güçlerini birleştirip, üvey kardeşleri Berk Yaruk üzerine yürüdüler. Böylece, Sancar da, Muhammed Tapar'ın yanında, Berk Yaruk'a karşı iktidar kavgasına karışmış oldu. Öte yandan, tarafların orduları karşı karşıya gelince, boş yere kardeş kanının dökülmesinden son derece rahatsız olan iki tarafın da askerleri savaşmak istemediler. Devlet adamları ve komutanların araya girmesiyle taraflar anlaşmaya vardılar. Bu anlaşmaya göre, **Muhammed Tapar ve Sancar kardeşler, üvey kardeşleri Berk Yaruk'un sultanlığını kabul ettiler. Buna karşılık, Muhammed Tapar, "melik" unvanı ile Azerbaycan, el-Cezîre ve Diyarbakır'ı aldı. Muhammed Tapar, bundan böyle tâbi hükümdarlık sembolü olarak, günde üç nebet çaldıracaktı. İstendiği zaman da, Berk Yaruk'a askerî yardımda bulunacaktı. Sancar ise, Horasan meliki olarak yerinde kalacaktı²⁶.**

25 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 245; Sümer, 1999: II, 599.

26 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 250 255, 269-271; Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 53 vd.

Bundan sonra Melik Sancar, Horasan'a döndü. Böylece, şeklen de olsa mesele çözülmüş, devletin ve saltanatın birliği korunmuş oldu.

Fakat Muhammed Tapar ile Berk Yaruk arasında yapılan anlaşma, uzun süre devam etmedi. Zira devlet adamları ve komutanlar, iktidar üzerindeki güçlerini artırmak için durmadan Selçuklu beylerini tahrik ve teşvik etmekteydiler. Nitekim yanındaki devlet adamlarının ve komutanların tahrik ve teşvikine kapılan Muhammed Tapar, anlaşmayı bozarak, kendisini tekrar sultan ilân etti. Melik Sancar abisi Muhammed Tapar'ın bu hareketi karşısında yine tarafsız kalmadı. Horasan'da hutbeyi Muhammed Tapar adına okutmak suretiyle abisinin yanında yer aldı. Muhammed Tapar ve Berk Yaruk'un orduları Azerbaycan'ın Hoy şehri önlerinde karşı karşıya geldiler. Muhammed Tapar, bir kere daha yenildi ve kaçtı. Fakat Muhammed Tapar, mücadeleden vazgeçmedi. Bu defa Doğu Anadolu Türk beylerinin desteğini yanına alarak, tekrar Berk Yaruk'un karşısına çıktı. Erdemli devlet adamları araya girip iktidar kavgası yüzünden devlet adamlığı görevlerini ihmal etmiş olan Selçuklu beylerini tekrar barışa razı ettiler²⁷.

İktidar mücadelelerinde, taraflarının yenişememesi, yani birinin diğeri üzerinde tam bir üstünlük ve hâkimiyet sağlayamaması, daima devletin ve saltanatın bölünmesine yol açmaktaydı. İşte Berk Yaruk ile Muhammed Tapar kardeşler arasındaki iktidar kavgasında da durum böyle oldu. İktidar kavgası yüzünden memleketin harap olduğunu ve düşmanların Selçuklu ülkesine göz dikmiş olduklarını gören erdemli devlet adamı Berk Yaruk, işlerin daha da kötüye girmesini önlemek için devletin ve saltanatın bölünmesine mecbur oldu. Yapılan yeni anlaşmaya göre, Azerbaycan'daki Sefid-rûd sınır olmak üzere Kafkaslardan Mısır Fâtımîleri sınırına kadar devletin bütün kuzey bölgeleri Muhammed Tapar'a verildi. Yeni sultan olarak bu yerlerde hutbe Muhammed Tapar adına okundu (1104). Daha çocuk yaşta ağır mücadelelere atılmak zorunda kalarak büyük meşakkatler çeken Berk Yaruk'un vücudu daha fazla dayanamadı. Kardeşi ile yaptığı bu anlaşmadan az sonra vefat etti. Devlet adamları, Berk Yaruk'un henüz 5 yaşında olan oğlu Melikşâh'ı (II.) tahta çıkardılar. Selçuklu ordularının komutanı Emîr Ayaz, çocuk sultanın atabeyi oldu. Fakat bu duruma Muhammed Tapar razı olmadı. Emîr Ayaz ile anlaşıp Melikşâh'ı iktidardan düşürerek, Büyük Selçuklu

27 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 272-274, 292-294

Devletinin başına geçti (1105)²⁸. Bu suretle, bir yıl önce parçalanmış olan devlet ve saltanat, tekrar Muhammed Tapar'ın şahsında birleştirilmiş oldu.

3-) Melik Sancar'ın Çevresindeki Ülkeleri ve Devletleri Kendisine

Bağlaması ve İktidarını Kuvvetlendirmesi (1102-1118)

Sancar'ın iki komutanı, yani **Bozkuş** ile **Aydoğdu** arasında gizli bir rekabet vardı. Sancar'ın bunlardan Bozkuş'a daha çok güvenmesi ve değer vermesi, Aydoğdu'yu son derece kızdırmaktaydı. Bu yüzden Emîr Aydoğdu, hem Sancar'a hem Bozkuş'a karşı içten içe kin beslemekteydi. İntikam almak için de fırsat kollamaktaydı. Sonunda, Sancar'ın öz kardeşi Muhammed Tapar'a yardım için meliklik merkezinden ayrılmasını fırsat bilen Emîr Aydoğdu, Batı Karahanlı hükümdarı Kadır Han ile temas kurup, Horasan'ı istilâ etmesi için kendisini teşvik ve tahrik etti. Bu fırsatı kendi lehine değerlendirme arzusuna kapılan Kadır Han da, 1102 yılında büyük bir ordunun başında Ceyhun nehrini geçip, Horasan'ı istilâyâ başladı. Kadır Han'ın istilâ harekâtını tam zamanında öğrenen Sancar, süratle Horasan'a döndü.

Burada yeri gelmişken şu hususu belirtmeden geçmeyelim: **Melik Sancar, bundan sonra bir daha devletin batısı ile ilgilenmedi; iktidar mücadelesine hiç karışmadı; metbu' hükümdar olarak tanıdığı büyük kardeşi Muhammed Tapar ile iyi geçindi; bu arada bütün gücünü ve enerjisini Horasan'daki hâkimiyetini sağlamlaştırma ve yayma faaliyeti üzerinde topladı. Bundan dolayı, bütün faaliyetlerinde son derece başarılı oldu.** Bu hususta Melik Sancar ilk başarıyı, Karahanlı istilâsı karşısında gösterdi: Kadır Han, Sancar'ın yokluğundan yararlanarak, kolayca Belh şehrine kadar ilerledi. Burada karargâh kurdu. Bir miktar askerle ava çıktı. Ordusu ile Belh civarına gelmiş olan Sancar ise, casusları vasıtasıyla Kadır Han'ın, ordusunu Belh'te bırakıp 300 civarında bir atlı birlikle sürek avına çıkmış olduğunu öğrendi. Sancar, bu fırsatı değerlendirerek, Kadır Han'ın üzerine Emîr Bozkuş'u gönderdi. Bozkuş, sürpriz bir baskınla Kadır Han'ın kuvvetini kısa sürede imha etti; kendisini de esir aldı. Sancar, Kadır Han'a aman vermeyerek, kendisini ortadan kaldırdı. Yerine de, kendisine tâbi olarak, Karahanlı hanedanından Muhammed Kadır Han'ı tayin etti. Sancar bununla da kalmadı; ordusunun bir kısmını Muhammed Kadır Han ile

28 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 300 vd.; Ebû'l-Ferec Tarihi, 1950: II, 343 vd.; Bundârî, 1943: 261.

birlikte Mâverâünnehir'e gönderdi. Muhammed Kadir Han, bu ordu sayesinde, ülkesinde iktidarını kurup yerleştirdi²⁹. **Bu, Sancar'ın komşu bir devlete karşı kazandığı ilk siyasî zafer idi. Bu zaferle Melik Sancar, ülkesini istilâ ve işgal edilmekten kurtardığı gibi, Batı Karahanlılar Devletini de kendisine bağlamış oldu.**

Sancar 1106 yılında tehlikeli bir iç mesele ile karşılaştı. Bu iç mesele devletin Taberistan, Kuhistan, Curcan Toharistan bölgelerinde yayılmış ve halk arasında çok sayıda taraftar bulmuş olan Batınîlik meselesi idi. Batınîler, Sancar'ın vezirini öldürerek, kendisine meydan okumuşlardı. Sancar, bu tehlikeli sapıklığa karşı hareket geçmeyi devletin önemli görevlerinde biri sayarak, Batınîlerin üzerine derhal bir ordu gönderiyse de bu gizli teşkilât karşısında istediği sonucu alamadı.

Muhammed Kadir Han, zayıf bir hükümdar idi. Bu yüzden zaman zaman Karahanlı beylerinin muhalefetiyle karşılaşmaktaydı. Böyle zamanlarda, Muhammed Kadir Han metbu' hükümdar olarak Sancar'dan yardım istemekteydi. Sancar ise, vassalına yardım etmekten hiçbir zaman kaçınmamaktaydı; Mâverâünnehir'e ordu sevk ederek, Muhammed Hanı uğramış olduğu tehdit ve tehlikelerden kurtarmaktaydı. Buna rağmen Muhammed Han ise zaman zaman metbu'una karşı samimî davranmamaktaydı. Başka bir deyişle, vassallık yükümlülüğünü bazen yerine getirmekten kaçınmaktaydı. Bu yüzden Sancar, 1113 yılında ordusunu alıp, Mâverâünnehir üzerine yürüdü. Sancar'a karşı koyamayacağını anlayan Muhammed Han, metbu'unu Ceyhun nehri kenarında karşılayarak, derhal özür diledi. Sancar da büyüklük gösterip, vassalını cezalandırmaktan vazgeçerek affetti³⁰.

Sancar'ın bölgedeki faaliyeti, sadece Batı Karahanlı Devletini yenip vassal hâle getirmekle kalmadı; bunu başka devletlerin tâbi hâle getirilmesi takip etti. Meselâ, Sîstan mahallî hükümdarı ile Gur hanedanı bunların başında gelmekteydi. Sancar, Horasan'ın güneyinde yer alan Sîstan'ı kendisine bağladığı gibi Gur ülkesi üzerinde de hâkimiyet kurdu³¹.

29 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 283-286; Bundârî, 1943: 237 vd.; Râvendî, 1957: I, 165. Muhammed Kadir Hanın ismi ve unvanı, bazı kaynaklarda Arslan Han veya Ahmed Han şeklinde zikredilmektedir.

30 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 298, 381 vd, 396 vd.

31 Râvendî, 1957: I, 165; Köymen, 1980: İA, Sencer mad., X, 487.

Sancar, komşu devletleri kendisine bağlama ve iktidarını kuvvetlendirme faaliyetinde asıl başarıyı Gazneliler Devleti karşısında gösterdi: Gazneli Türk hanedanı, Dandanakan yenilgisinden sonra (1040), savaşın geçtiği yerden itibaren batıda kalan bütün topraklarını Selçuklu beylerine kaptırmıştı. Melik unvanı ile Horasan'a yerleşen Çağrı Bey, Dandanakan zaferinden hemen sonra Belh çevresi ile Toharistan'ı almasına rağmen Gaznelilerin çekirdek arazisine dokunmamıştı. Hatta aynı Çağrı Bey, Gaznelilerle 1059 yılında, Hindukuş dağları sınır olmak üzere bir barış antlaşması yapmıştı. Bu antlaşma ile iki Türk devleti arasında uzun bir barış dönemi açılmıştı. Bu barış hâli de, kesintisiz 56 yıl kadar sürmüştü³². Bu süre içinde Selçuklular ile Gazneliler arasında hiçbir sorun yaşanmamıştı. Hatta hanedanlar arasında, evlilikler yoluyla dostluklar bile kurulmuştu. Bir ara Sultan Melikşah, Gazneliler Devletini kendisine bağlamak istediye de, vezir Nizâmü'l-Mülk buna engel olmuştu³³. Şimdi ise, Sancar'ı Gaznelilere karşı harekete geçiren sebep şu idi: 1115 yılında ölen Gazneli hükümdarı Ebû Sa'd Mesûd'un yerine, oğlu Arslan-şah geçti. Arslan-şah, iktidarı önünde tehlike olarak gördüğü kardeşi Behram-şah'ı tutuklayıp hapse koydu. Bir fırsatını bulan Behram-şah, kaçıp, Horasan'a geldi. Gazne tahtını ele geçirmek için Sancar'dan yardım istedi. Sancar, kardeşinin hakkını gözetmesi için Sultan Arslan-şah'a sert bir ültimatom verdi. Bunun üzerine Arslan-şah, Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'a başvurarak, Sancar'dan şikayetçi oldu. Tapar ise, meselenin çözümünü tamamen kardeşi Sancar'ın inisiyatifine bıraktı. Siyasî baskı yoluyla bu meseleyi halledemeyeceğini anlayan Sancar, bizzat ordusunun başına geçerek, Gazne üzerine yürüdü. En iyi birlikleriyle tecrübeli komutanlarını önden gönderdi. Arslan-şah, Selçuklu komutanlarına çok miktarda para ile ağır hediyeler göndererek, kardeşinin kendisine teslim edilmesi teklifinde bulunduya da, onun bu teklifi Selçuklu komutanları tarafından kabul edilmedi³⁴.

İki ordu, Gazne'ye bir fersah mesafede bulunan Şehrâbâd mevkiinde karşı karşıya geldi. Her iki ordu da savaş için merkez (kalp), sağ kol (meymene) ve sol kol (meysere) olmak üzere klâsik tarzda tertiplendi. Gazneli ordusunda, Selçuklu ordusundan farklı olarak 50 kadar fil vardı. Her filin üzerine de en usta okçular yerleştirilmişti. Arslan-şah, bu filleri, Sancar'ın başında bulunduğu Selçuklu merkez kuvvetinin üzerine saldırttı. Amacı,

32 İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 564; 1987: IX, 429 vd.

33 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 404.

34 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 401 vd.

Sancar'ın merkez kuvvetini birden çökerterek, kısa sürede sonuca gitmekti. Gerçekten de bu filler çok etkili oldu: Süratle üzerlerine gelen bu fillerden Selçuklu süvarilerinin atları ürkerek, geri kaçmaya başladılar. Sancar'ın merkez kuvveti neredeyse çökmek üzere idi. Bunun üzerine Sancar, hemen 3 bin okçu Türk gulâmını ileri sürerek, bu filleri ok yağmuruna tutturdu. Beylerden biri de, fillerden birinin altına girip, karnını yardı. Böylece, birçok fil telef edilmiş oldu. Kalan filler de geri dönüp kaçmaya başladılar. Bundan sonra, Arslan-şah'ın ordusu bozgun halinde dağıldı; Arslan-şah da yanında kalan pek az adamıyla Hindistan'a kaçtı³⁵.

Bundan sonra, Sancar, savaşın galibi olarak, ordusu ile Gazne'ye yöneldi. Amacı şehri işgal etmek değildi; yanında bulunan Behram-şah'ı tâbi hükümdar olarak Gazne tahtına oturtmaktı. Sancar'ın ordusu, şehre girerken dikkati çeken manzara şu idi: Sancar, metbu' hükümdar olarak atının üzerinde Gazne sarayına doğru ordusunun önünde ilerlemekteydi. Behram-şah ise, Sancar'ın atının önünde yaya olarak yürümekte ve atı yedemekteydi. Bu, tâbi olan hükümdarların yerine getirmesi gereken bir âdet idi. Böylece saraya gelen Sancar, Behram-şah'ı tâbi hükümdar olarak Gazne tahtına oturttu. Tâbilik şartlarına göre de, **Behram-şâh, bundan böyle bütün Gazne ülkesinde sırasıyla Abbasî halifesi, Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar ve Horasan Meliki Sancar adına hutbe okutacaktır. Ayrıca o, her yıl Sancar'ın hazinesine 365 bin dinar vergi ödeyecektir. Bu vergi de, Sancar'ın Gazne şehrine tayin ettiği bir “âmil” (vergi memuru) tarafından toplanacaktır.**

Sancar'ın statüsünü göz önüne alan bazı çağdaş tarih yazarları, bu tâbilik durumunu **“garip bir olay”** olarak nitelendirmişlerdir³⁶. Çünkü tarihte ilk defa **“melik”** unvanına sahip ve vassal bir hükümdar, kendisinin üzerinde **“sultan”** unvanını taşıyan bağımsız bir hükümdarı vassal hâle getirmiş bulunuyordu. Böylece, Gazneliler Devleti hükümdarı, vassalın da vassalı bir hükümdar durumuna düşürülmüş idi.

Sancar, bu sefer sırasında Gazne halkını koruyucu bir tutum içinde olmuştur. Özellikle, Gazne'de kaldığı süre içinde ordusuna yağma yaptırmamıştır. Yağmaya teşebbüs eden askerleri de, sert bir şekilde cezalandırmıştır. Öte yandan bu arada, Sancar'ın eline, Gazneliler Devletine ait **5 adet taç, değerli mücevherlerle süslü 500 adet takı eşyası, altın ve**

35 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 402 vd.

36 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 403; Râvendî, 1957: I, 164.

gümüştan yapılmış **17 taht** gibi muazzam bir servet geçti. Sancar, Gazne'deki işlerini tamamladıktan sonra Horasan'a döndü (1115)³⁷.

Arslan-şah, Sancar'ın Horasan'a döndüğünü duyunca, Hindistan'dan topladığı kuvvetlerle Behram-şah'ın üzerine yürüdü. Kardeşine karşı koyamayacağını anlayan Behram-şah, Bâmiyân bölgesine çekilerek, Sancar'dan yardım istedi. Sancar, komutanlarının yönetiminde ordusunu tekrar Gazne'ye gönderdi. Arslan-şah Selçuklu ordusunun karşısına çıkmaya cesaret edemedi; kaçıp dağlara saklandı. Behram-şah ile güçlerini birleştiren Selçuklu komutanları, Arslan-şah'ın peşini bırakmadılar; saklandığı yerden bulup Behram-şah'a teslim ettiler. Behram-şah da, kardeşini hemen öldürttü³⁸.

Buraya kadar verilen bilgidan çıkan sonuç şudur: **Sancar, Büyük Selçuklu Devletinin iç mücadelelerle sarsıldığı bir dönemde, devletin en önemli bölgelerinden bir olan Horasan'a idareci olarak tayin edilmiştir. Bu sırada Sancar, henüz çocukluktan kurtulmuş değildi. Üstelik, babasının ölümü ile hanedan üyeleri arasında başlayan iç mücadele yüzünden de, eğitimini sürdürüp tamamlayamamıştı. Buna rağmen Sancar, ağır iç ve dış meseleler karşısında hiçbir zaman ezilip kalmamış, yaşının çok üzerinde olgun bir devlet adamı gibi hareket etmiştir. Horasan'daki iktidarının, özellikle Isfahan'daki Büyük Selçuklu yönetimi tarafından kontrol edilmesine ve sınırlandırılmasına hiçbir zaman razı olmamıştır. Bu yüzden metbu' hükümdar Berk Yaruk ile çatışmaktan çekinmemiştir. Sultanlık mücadelesinde yardımına başvuran öz kardeşi Muhammed Tapar ile dayanışma içinde olmuştur. Berk Yaruk ile ilişkileri bozulduktan sonra, Muhammed Tapar'ı metbu' hükümdar olarak tanımıştır. Muhammed Tapar ile olan ilişkilerini de sonuna kadar düzgün ve sağlıklı bir şekilde yürütmüştür. Bu durum, her ikisi için de faydalı olmuştur.**

Melik Sancar, iki iç meselenin dışında hep dış meselelerle meşgul olmuştur. Özellikle Mâverâünnehir, Sistan ve Gur bölgeleri üzerinde hâkimiyet kurarak, bu yerlerdeki devletleri ve hükümetleri kendisine bağlamıştır. Bunu, Gazneliler Devletinin tâbi hâle getirilmesi takip etmiştir. Hâlbuki Selçuklu beyleri, Dandanakan savaşıyla büyük bir zafer kazanmış oldukları hâlde, Gazneliler Devletini kendilerine bağlayamamışlardı. Sancar'ın meliklik

37 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 404.

38 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 400.

döneminde, Büyük Selçuklu Devleti doğuda, dış istilâlara karşı tâbi devletlerle çevrilerek, tamamen güvenlik çemberi içine alınmıştır. Bu sayede, Sultan Berk Yaruk ve Sultan Muhammed Tapar, batıda, hem iç hem dış meselelerde rahat hareket edebilmişlerdir.

Sancar'ın meliklik dönemi için şu hükme varmak mümkündür: Sancar, devlet idare edecek yaşta ve hazırlıklı olmadığı hâlde, hem iç hem dış meselelerde son derece başarılı olmuştur. O, genellikle iktidar mücadelelerin dışında kalarak, askerî gücünü gereksiz yere yıpratmamıştır. Öte yandan, batıdaki Selçuklu ülkeleri, iç mücadeleler yüzünden harap olur, düzeni ve güvenliği bozulurken, Sancar'ın dirayetli ve istikrarlı idaresi sayesinde Horasan'da Selçuklu düzeni daima korunmuştur. Özetle söylemek gerekirse, Horasan'ın iç ve dış güvenliği sağlanmış ve kuvvetlendirilmiştir.

C-) SULTAN MUHAMMED TAPAR'IN ÖLÜMÜNDEN SONRA

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN DURUMU

1-) Sancar'ın Büyük Selçuklu Devletinin Tahtına Çıkışı

1118 yılının nisan ayı, Büyük Selçuklu Devletinde acılı bir olaya sahne oldu: Tıpkı Berk Yaruk'ta olduğu gibi, devamlı mücadeleye Sultan Muhammed Tapar'ın da narın ve hassas vücudu dayanamadı; Sultan hastalanarak yatağa düştü. Öleceğini anlayan Sultan, Türk âdeti gereğince, halka açık büyük bir ziyafet (toy) verdi. Yine, Türk âdeti gereğince, ziyafetten sonra Sultanın sofrası halk tarafından yağmalandı. Sultan Muhammed, hastalığı daha da ağırlaşınca, en büyük oğlu Mahmûd'u yanına çağırdı. Selçuklu hanedan üyelerinden tıpkı Kutalmış gibi, yıldız ilminde bilgi sahibi olan Mahmûd, bu görüşmede babasına ilk söz olarak, **“Bu ne talihsiz bir gün”** dedi. Sultan, oğlunun içi dolmuş bir halde, ağlamaklı bir tavırla ağzından dökülmüş olan bu sözüne karşılık, **“Evet doğru söyledin; fakat bu baban için talihsiz bir gün. Sana gelince, saltanatın kutlu olsun”** dedi. Böylece, Sultan Muhammed Tapar, bu sözle en büyük oğlu Mahmûd'u kendisine halef ve veliaht tayin etmiş oldu³⁹.

Sultan Muhammed Tapar, 18 Nisan 1118 tarihinde hayata gözlerini yumdu. Devlet adamları ve komutanlar, Tapar'ın vasiyeti gereğince, şehzâde

39 İbnü'l-Esîr, 1979: X, 549; 1987: X, 417.

Mahmûd'u "sultan" ilân ettiler. Melik Sancar'ın hâkim olduğu ülkelerin dışındaki bütün Selçuklu ülkelerinde yeni Sultan Mahmûd adına hutbe okundu. Bu sırada Sultan Mahmûd, 14 yaşını henüz doldurmuş bulunuyordu⁴⁰.

Öte yandan, Melik Sancar, bütün saltanatları boyunca hem Berk Yaruk'a hem de Muhammed Tapar'a karşı saygılı davranmıştı. Kendi adına hiç saltanat davasına kalkışmamıştı. Fırsatı ve imkânı olduğu hâlde kendisini hiç sultan ilân etmemişti. Daima sırasını ve zamanını beklemişti. Şimdi ise, sıranın ve zamanın kendisine gelmiş olduğunu düşünmekteydi. Bunun için harekete geçmekte gecikmedi; çok sevdiği abisi için yas âdetini yerine getirdikten sonra kendisini sultan ilân etti. Melik iken kullandığı "**Nâsırü'd-dîn**" (Dinin Yardımcısı) lakabını bırakıp "**Muizzü'd-dîn**" (Dinin Ağrıluyucusu) lakabını aldı⁴¹. Böylece, tıpkı Berk Yaruk zamanında olduğu gibi, Büyük Selçuklu Devleti ve saltanatı ikiye bölünmüş, iki sultan ortaya çıkmış bulunuyordu.

Başka bir deyişle Selçuklu ailesi kendi içinde bölünmüştü. Sultan Sancar, bu durum karşısında bir süre sessiz ve hareketsiz kaldı. Yeğenine karşı sultanlık hakkını dile getirmekte acele etmedi. Kendisi için en uygun zamanı bekledi.

Devletin ve saltanatın bölünmüş hâli bir yıl kadar devam etti. Sultan Sancar, devleti ve saltanatı birleştirmek arzusundaydı. Harekete geçmek için de bir sebep ve bahane aramaktaydı. Sultan Sancar'ı harekete geçirecek sebep ve bahane bu bir yıl içinde kendiliğinden ortaya çıktı: Sultan Mahmûd, idarede zayıf ve yetersiz kalmıştı. Başta veziri olmak üzere devlet adamları ve komutanlar, onu hükümleri altına almışlardı. Bu şahıslar, devleti istedikleri gibi idare etmekteydiler. Hatta onlar, sık sık Sultan Mahmûd'u korkutup devletten büyük paralar sızdırmaktaydılar⁴².

Sancar'ın anlayışına göre, zayıf ve yetersiz bir kişinin Büyük Selçuklu Devletinin başında bulunması doğru değildi. Sultan Sancar, görünürde yeğenini devlet adamlarının tahakkümünden kurtarmak, gerçekte ise, bölünmüş olan devleti ve saltanatı birleştirmek gayesiyle harekete geçti. Öte yandan, Sultan Mahmûd, amcası Sancar'ın gücünden çekinmekteydi. Bu yüzden amcasına karşı çıkmak istemiyordu. Etrafındaki devlet adamları ve

40 İbnü'l-Esîr, 1979: X, 549; 1987: X, 417.

41 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 435.

42 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 436, 437 vd.; Bundârî, 1943: 121.

komutanlar ise, Sultan Sancar ile mücadele etmek azmindeydiler. Devlet adamlarının ve komutanların tahrik ve teşvikiyle sonunda o da amcasıyla savaşa razı oldu. Böylece, hanedanın iki kuvveti, **Sâve şehri** civarında karşı karşıya geldi. Sultan Mahmûd'un ordusu sayı ve silâh bakımından Sancar'ın ordusundan daha kuvvetliydi. Hatta Mahmûd'un karargâhında, 900 yük yedek silâh bulunmaktaydı. Taraflar, klâsik tarzda savaşı düzeni aldılar. İlk çarpışmada Sancar'ın sağ ve sol cephelerdeki kuvvetleri çöktü. Savaşı Sultan Mahmûd'un tarafı kazanmak üzere idi. Karşılarında, sadece, Sultan Sancar'ın başında bulunduğu merkez kuvveti kalmıştı. Bu kuvvet de çökertildiği takdirde, zafer Sultan Mahmûd'un olacaktı. Sancar'ın yenilmiş olan sağ ve sol kol kuvvetleri, panik ve korku içinde kaçmaya başlamışlardı. Bazı komutanlar, Sancar'a da kaçmayı teklif ettiler. Son derece soğukkanlı ve kararlı bir hükümdar olan Sancar, onların kaçma teklifine **“ya zafer ya ölüm; bozguna hayır”** karşılığını vererek, bu teklifi sert bir şekilde ret etti, karşı çıktı. Hemen ordusunda bulunan filleri ileri sürdü. Kendisi de ileri atıldı. Sultan Sancar'ın bu anî çıkışı hareketi, kısa sürede olumlu sonuç verdi: Karşı taraftaki süvarilerin bindiği atlar, fillerden ürküp, kaçmaya başladılar. Bu karışıklıktan yararlanan Sancar'ın kuvvetleri, şiddetli bir saldırı ile Mahmûd'un ordusunu kısa sürede dağıttılar. Savaşı kaybettiklerini anlayan Mahmûd'un komutanları, Sultanı da yanlarına alıp kaçtılar⁴³.

Bundan sonra, Abbasî halifesine bir mektupla zaferini bildiren Sancar, halifeden bütün Selçuklu ülkelerinde kendi adına hutbe okutulmasını istedi. Sancar'ın bu isteği halife tarafından hemen yerine getirildi; halife Sultan Mahmûd adına okunan hutbeyi kaldırıp, bundan böyle Sultan Sancar adına okutmaya başladı⁴⁴. Artık, **filen olmasa da, hukuken Büyük Selçuklu Devleti ve saltanatı Sultan Sancar'ın şahsında birleştirilmiş oldu. Sancar da, bu devletin tek ve rakipsiz hükümdarı hâline geldi. Bu başarıdan sonra halife Sancar'ın sultanlığını onayladı. Böylece Sultan Sancar, bütün Selçuklu ülkelerindeki iktidarına meşru ve sağlam bir temel kazandırmış oldu.**

2-) Sultan Sancar'ın Büyük Selçuklu Devletini

Yeniden Düzenlemesi

43 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 436-438; Sadrüddîn Hüseyînî, 1943: 62; Râvendî, 157: I, 165, 197; Münecçimbaşı, 2000: I, 115. .

44 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 438; Münecçimbaşı, 2000: I, 115.

Sancar, yeğeni Mahmûd'u yenip Bağdat'ta adına hutbe okuttuysa da, sultanlık meselesi tamamen çözülmüş değildi. Mevcut anlayışa göre, meselenin kesin çözümü, rakibin tamamen ortadan kaldırılması veya etkisiz hâle getirilmesiyle mümkün olacaktı. Şimdiye kadar bütün iktidar mücadelelerinde durum hep böyle olmuştu. Mücadelenin galibi, daima mağlubu ya tamamen ortadan kaldırmış ya da etkisiz hâle getirmişti. Sultan Sancar da, meselenin çözümünü bu şekilde düşünmemekteydi. İnsanı duyguları çok yüksek bir hükümdar olan Sancar, mücadele sırasında dahi yeğeni Mahmûd'u ortadan kaldırmayı istememişti. Hatta bir ara, fillerin yeğeni Mahmûd'u korkutmasında endişe bile duymuştu. Sancar'ın arzusu, Mahmûd'un kendisine direnmeden tâbi olmasıydı. Aksi takdirde, olay Sultan Sancar'ın da istemediği bir mecraya doğru gidebilirdi. Sancar'ı endişelendiren bu gelişme olmadı. **Meselenin çözümünde Türk âilesindeki büyüğe saygı geleneğinin emsalsiz bir örneği yaşandı:** Sancar'ın annesi Başulu Hatunun oğlu ile torunun arasına girerek, şöyle bir çözüm önerdi: Mahmûd gelip amcasına itaatini arz edecekti. Sultan Sancar da, yeğeni Mahmûd'un hayatına dokunmayacaktı; ona akrabalık hukukunun gerektirdiği şekilde davranacaktı. Başka bir deyişle, bir hanedan üyesi olarak Mahmûd'un hakkını gözetecekti. Bundan sonraki gelişme plânlandığı gibi gerçekleşti: Mahmûd, itaatini arz etmek üzere Rey'de bulunan amcası Sultan Sancar'ın huzuruna geldi. Amcası onu memnuniyetle karşıladı. Mahmûd, tâbi hükümdarlık âdetlerini birer birer yerine getirdi: İlk karşılaşmada amcasının huzurunda yer öptü. Getirdiği hediyeleri birer birer takdim etti. Amcasının yanında kaldığı bir ay içinde de, hükümdarlık ve hâkimiyet sembolü olarak, **"Türk borazanı"** (buk-ı Türkî) çaldırmadı, yani nevbet (devlet orkestrası) vurdurmadı; **"kırmızı otağ"** kurdurmadı. Törenlerde daima amcasının huzurunda ayakta durdu. Gezintilerde de (seyran), amcasının atının önünde, yaya olarak yürüdü⁴⁵. Bu bir aylık süre içinde Mahmûd'un bağlılığından emin olan Sancar, yeğeni ile kendisi arasındaki ilişkileri, özellikle devletin yeni yapısını şu şekilde düzenledi:

1-) Sancar, "Sultanü'l-Â'zam" (en büyük Sultan) unvanını aldı⁴⁶. Daha önce Mahmûd'un hâkimiyetinde bulunan Rey, Mâzenderân, Damgan, ve Kumis gibi şehir ve bölgeleri kendi topraklarına kattı. Batıda kalan bütün Selçuklu ülkelerini ise, Mahmûd'a bağışladı. Kızını

45 Râvendî, 1957: I, 166; Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 62; Bundârî, 1943: 123 vd.

46 Sancar'ın tam unvanı şöyle idi: "Sultanü'l-Âzam Muizzü'd-Dünya v'ed-Dîn Ebû'l-Haris Sancar" (Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 85).

Mahmûd'a eş olarak vermek suretiyle akrabalık ilişkisini daha da kuvvetlendirdi. Daha da önemlisi, onu veliaht tayin ederek, kendisine varis ve halef yaptı⁴⁷. Zira bu sırada Sultan Sancar'ın erkek çocuğu bulunmuyordu. Daha sonra da olmamıştır.

2-) Sultan Sancar, yeğeni Mahmûd'da da, "Sultanü'l-Mu'azzam" unvanını verdi. Başta Irak olmak üzere batıdaki bütün Selçuklu topraklarını onun idaresine ve sorumluluğuna bıraktı. Bu topraklarda da, onun kendisine tâbi olarak, istediği gibi hüküm sürmesine imkân verdi. Ayrıca, her çeşit hükümdarlık ve hâkimiyet sembolünü almasına ve kullanmasına müsaade etti. Daha önce Mahmûd'un üzerinde hâkimiyet kurmuş olan ve ona her istediklerini yaptıran devlet adamlarını ve komutanları görevden aldı; yerlerine de kendi adamlarını tayin etti. Mahmûd'un kardeşlerinden Tuğrul'a Irak-Acem'in doğu yarısı ile Gilân bölgesini, diğer kardeşi Selçuk-şah'a da Isfahan, Fars bölgesi ile Hûzistan'ın yarısını verdi⁴⁸.

3-) Sancar'ın batıdaki Selçuklu topraklarını yeğeni Mahmûd'a bırakmasıyla yeni bir Selçuklu devleti, yani "Irak Selçuklu Devleti" kurulmuş oldu. Yeni devletin merkezi, Isfahan'dan alınıp Hemedan'a nakledildi. Büyük Selçuklu Devletinin merkezi ise, Isfahan şehrinde Merv şehrine geçti. Sultan Sancar, ölünceye kadar Selçuklu ülkelerini buradan idare etti.

4-) Öte yandan, Sancar'ın "sultan" unvanını derecelendirmesiyle de, Selçuklu ülkelerinde tek sultan anlayışı tamamen son buldu. Bu duruma göre, en büyük sultan Sancar idi. Gazneli, Irak Selçuklu ve Türkiye Selçuklu sultanları ise, Sancar'a tâbi ikinci derecede sultan durumuna geldi. İkinci derecedeki sultanlar da, daima iç ve dış işlerinde tam bir serbestlik içinde hareket ettiler; fakat onlar, Sancar'ın sahip olduğu "Sultanü'l-Âzam" (en büyük sultan) unvanını, onun saltanatı boyuca alıp kullanamadılar.

Sultan Sancar, yanında kaldığı süre içinde yeğeni Mahmûd'a değerli bir misafir muamelesi yaptı. Kendisini iltifatlara ve hediyelere boğdu. Mahmûd

47 Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 63; Râvendî, 1957: I, 197 vd, 201; Köymen, 1991: 86 vd; Köymen, 1980: X, 488.

48 Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 63; Bundârî, 1943: 128; Köymen, 1980: X, 488.

da onu, bir baba saydı. Buruklarını efendisinin emri olarak eksiksiz yerine getirdi.

Ç-) SANCAR'IN SULTANLIK DÖNEMİ

1-) Sultan Sancar'ın Batı Siyaseti

Sultan Sancar, yeğeni Mahmûd ile arasındaki metbu'-tâbi ilişkisini düzenleyip, bu hususta gerekli tedbirleri almakla yetinmedi; yeğenin kendi politikasının izinden yürüyüp yürümediğini de dikkatli bir şekilde takip etti: Mahmûd, önce kardeşleri Mesud ve Tuğrul'un isyanlarıyla uğraştı. Kardeşlerini birer birer yenip her ikisini de itaat altına aldı. Mahmûd, kardeşlerine gâlip gelmiş olmaktan aldığı cesaretle, bu defa, Abbasî halifesi Müsterşid ile büyük sultan Sancar'a karşı bir ittifak kurdu. Bu ittifakın amacı, büyük sultan Sancar'ı bertaraf etmektir. Fakat müttefiklerden halife Müsterşid'in amacı bununla sınırlı değil idi. Daha doğrusu, onun asıl amacı, Mahmûd'un başarısına yardım etmek değildi; önce Sultan Sancar'ı, sonra daha kolay rakip olan Mahmûd'u da bertaraf edip halifeliğin tâ Tuğrul Bey zamanında (1058) Selçuklu sultanlarına kaptırılmış oldukları siyasî ve askerî yetkilerini tekrar elde ederek, İslâm dünyasına bütünüyle hâkim olmaktı. Nitekim bu durum, hanedanlarının (Abbasî) bir zamanki şöhrat ve kudretini canlandırmayı hayal eden Halifeyi ümitlendirip cesaretlendirmişti. Bu ittifakı, adamları vasıtasıyla tam zamanında haber almış olan Sancar, halifenin gerçek niyetini anlayarak, bu hususta yeğen Mahmûd'u uyardı. Hatta yeğenine verdiği emirle bu ittifakı hemen bozdurdu⁴⁹.

Sultan Mahmûd, halife ile yaptığı ittifakı bozmakla kalmadı; Bağdat şahnesi Barankuş'un gelip kendisini halifenin gerçek niyeti hususunda aynı uyarıda bulunmasıyla halifeye karşı harekete geçti. Mahmûd, ordusu ile Bağdat üzerine yürüyüp halifeyi yendiyse de, sonunda onunla anlaşma yoluna gitti⁵⁰. Bu defa, uzaktan emir ve talimatla tâbi Irak Selçuklu Devletinde işlerin yürümediği gören Sancar, bölgeye bizzat sefer yapmaya karar verdi. Ordusu ile Rey şehrine geldi. Durumu görüşmek, gerekli düzenlemeleri yapmak üzere tâbi hükümdar Sultan Mahmûd'u huzuruna çağırdı. Mahmûd, itiraz etmeden, bahane göstermeden ve gecikmeden amcasının huzuruna geldi ve itaatini arz etti. Sancar, yeğenin bu tavrından dolayı çok memnun kaldı. Mahmûd'u kendi yanına, yani aynı tahta oturttu. Pek çok ikramda bulundu. Metbu' ve

49 Köymen, 1991: 84-91; Köymen, 1980: X, 488.

50 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 502-504; Râvendî, 1957: I, 198; Sadrüddîn Hüseyînî, 1943: 68..

tâbi hükümdar birlikte bir süre Rey'de kaldıktan sonra, bütün meselelerde anlaşmış olarak, Sultan Sancar Merv'e, Mahmûd da Hemedan'a döndü⁵¹.

Kaynaklarda, amca-yeğen, yani metbu'-tâbi hükümdarlar arasında nelerin konuşulduğu belirtilmemiştir. Öyle anlaşılıyor ki, Sultan Sancar bu görüşmede, metbu' hükümdar olarak, tâbi hükümdar Mahmûd'a, hâkim olduğu ülkelerde izleyeceği politikaya dair bazı yeni emir ve talimatlar vermiş olmalıdır. Bunların başında Abbasî halifesi Müstersid'in emellerine set çekilmesi gelmekteydi. Ayrıca, bu emir ve talimatlar arasında, Sancar'ın yapılmasını istediği bazı yeni tayinler de bulunmaktaydı. Bu da, Sultan Sancar'ın, tâbi Irak Selçuklu Devletinde aleyhine bir gelişmeye fırsat vermemek istediğini ve vassalını daima kontrol altında tutmak arzusunda olduğunu açıkça göstermekteydi.

Sultan Mahmûd, ikinci Rey görüşmesinde, metbu' hükümdar olan amcası Sultan Sancar'dan aldığı talimat ile halife Müstersid'i görevden almaya hazırlandığı bir sırada vefat etti (1131). Devlet adamları ve komutanlar, büyük sultan Sancar'a danışmadan Mahmûd'un daha çocuk yaşta olan oğlu Davud'u tahta çıkardılar. Mahmûd'un kardeşi, yani Davud'un amcası Mesud, bu durumu kabul etmedi; derhal harekete geçip, Davud'u tahtan indirerek, kendisini sultan ilân etti. Mesud'un kendisini sultan ilân etmesiyle mesele kapanmadı; bu defa Mesud'un karşısına kardeşi Selçuk-şah çıktı. Irak Selçuklu Devletindeki iktidar mücadelesini fırsat bilen halife Müstersid de, gayesini gerçekleştirmek için tekrar sahneye çıkıp Mesud'a karşı kardeşi Selçuk-şah ile ittifak kurarak, mücadeleye o da dâhil oldu⁵².

Kendisine tâbi Irak Selçuklu Devletinde işlerin bir hayli karışmış ve kontrolden çıkmış olduğunu gören metbu' Sultan Sancar, bu gelişme karşısında daha fazla ilgisiz kalmadı; ordusu ile harekete geçerek, Rey şehrine geldi. Yanında, yeğeni, yani Mesud ve Selçuk-şah'ın kardeşi Tuğrul da bulunuyordu. Tuğrul'un niyeti, amcası sayesinde Irak Selçuklu tahtına sahip olmaktı. Öte yandan, Sancar'ın üzerine gelmekte olduğunu duyan Mesud, halife ve Selçuk-şah ile savaşı kesip, Sancar'a karşı onlarla ittifaka girdi. Bu ittifakın amacı, Sancar'ın Irak Selçuklu Devleti üzerindeki metbu' hükümdarlık haklarına son vermektir. Taraflar arasında, Dînever'de kanlı bir çarpışma meydana geldi. Sultan Sancar, kısa sürede müttefik ordusunu dağıtarak, savaşı kazandı (1132). Yanında getirdiği Tuğrul'u da, kardeşi

51 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 515.

52 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 531-533.

Mesud'un yerine Irak Selçuklu tahtına çıkardı. Tuğrul'un vezirini de bizzat kendisi tayin etti. Yeni hükümdar Tuğrul'a, Irak Selçuklu Devleti topraklarını ve hanedanın onurunu koruması, kendi rızasına aykırı harekette bulunmaması, hiçbir zaman muhalefet etmemesi ve halife Müsterşid meselesini halletmesi gibi bir takım talimatlarda bulundu. Kendi arzusu dışında Irak Selçuklu tahtına çıkan ve kendisine karşı savaşan Mesud'u da affedip idaresine Azerbaycan'ı verdi⁵³. Böylece, Sultan Sancar, Irak Selçuklu Devletindeki iktidar mücadelesine sona erdirip, devleti yeniden düzenledikten sonra tekrar kendi hâkimiyet sahası olan Horasan'a döndü.

Fakat Sultan Sancar'ın Irak Selçuklu Devletinde kurduğu yeni düzen uzun süre yaşamadı. Yeni düzene karşı ilk tepki, şehzade Davud'dan geldi. Davud, tahtı ele geçirmek için amcası Tuğrul'un üzerine yürüdüysen de, yenilip kaçtı. Bu defa, Tuğrul'un karşısına Davud ile güçlerini birleştiren Mesud çıktı. Halife Müsterşid de bu ittifaka destek vererek, Mesud'u sultan ilân etti ve adına hutbe okuttu. Sultan Tuğrul, müttefik güçlere karşı mücadele ettiyse de yenildi ve Sultan Sancar'ın hâkimiyetindeki Rey şehrine sığınmak zorunda kaldı⁵⁴. Buradan mücadeleye devam eden Tuğrul, birkaç savaştan sonra üstünlüğü ve hâkimiyeti tekrar ele geçirdi (1134). Fakat Tuğrul, tahtına tekrar kavuştuktan sonra çok uzun yaşamadı; aynı yıl içinde vefat etti. Yerine, Sancar'ın rızasını almadan Mesud geçti.

Kendisine tâbi olarak kurduğu Irak Selçuklu Devletinde aldığı bütün tedbirlerin işe yaramadığını gören Sultan Sancar, bu defa daha hoşgörülü davrandı. Yeğeni Mesud'un, kendi onayını almadan Irak Selçuklu Devleti tahtına çıkışını kabul etmek zorunda kaldı. Buna rağmen Sancar, yine de Irak Selçuklu Devleti üzerindeki metbu' hükümdarlık haklarından vazgeçmedi: Sultan Mesud'un yanında bulunan bazı komutanlar, olumsuz davranışlarıyla Sancar'ı bir hayli kızdırmışlardı. Sancar, kendisine tâbi saydığı Mesud'a emrederek, ondan bu komutanların bertaraf edilmesini istedi. Mesud, bu emri yerine getirmediği gibi, durumdan komutanlarını haberdâr etti. Bundan da anlaşılıyor ki, Sultan Mesud, açıkça amcası Sancar'ın metbu' hükümdarlığına karşı çıkmaktadır⁵⁵. Buna karşılık Sancar da, ordu sevk edip, kendinse tâbi saydığı Mesud'u cezalandırma yoluna gidememiştir.

53 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 533 vd.

54 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 540 vd.

55 Köymen, 1980: X, 489.

Sultan Mesud, sadece amcasının kendi üzerindeki metbu' hükümdarlık haklarını değil, aynı zamanda Abbasî halifesi Müsterşid'in Irak, daha doğrusu bütün İslâm ülkeleri üzerinde hâkimiyet kurma emellerini de başarıyla önledi: Bazı Selçuklu komutanları, arkalarındaki birliklerle Mesud'un saflarından ayrılıp Bağdat'a gelerek Abbasî halifesi Müsterşid'in emrine girdiler. Onlar, bununla da kalmadılar, halifeyi Mesud'a karşı kışkırttılar. Emellerine ulaşabilmek için tarihin önüne iyi bir fırsat çıkardığı kanaatine varan halife, Selçuklu komutanlarıyla birlikte Sultan Mesud'un üzerine yürüdü. Halifenin kuvvetleri, Mesud ile karşılaşarak savaş başlayınca, aynı Selçuklu komutanları saf değiştirerek karşı tarafa geçtiler. Böylece halife, Sultan Mesud'a yenildi ve esir düştü. Tutsak Halife, Sultan Mesud'un isteklerine boyun eğmemekte bir hayli direndi. Bu yüzden, bir süre Mesud'un yanında tutsak olarak kaldı (1135). Bu arada halifenin bütün ümitleri kırıldı. Sonunda Sultan Mesud'un bütün isteklerini kabul ederek, onunla anlaşmak zorunda kaldı. Taraflar arasında varılan anlaşmaya göre, **halife, siyasî emellerinden tamamen vazgeçiyordu. Başka bir deyişle o, bundan böyle, hiçbir suretle asker toplamamayı ve sarayının dışına çıkmamayı kabul ediyordu**⁵⁶. Halife, tıpkı Tuğrul Bey zamanında olduğu gibi, siyasî ve askerî yetkilerini tamamen Sultan Mesud'a bırakıyor; kendisi de sadece dinî bir lider olarak İslâm dünyasının başında kalıyordu.

Bu anlaşmadan sonra halife Müsterşid, Bağdat'a dönmek üzere serbest bırakıldı. Fakat Bağdat'a dönmek, halifeye nasip olmadı. Zira halife, dönüş hazırlığı yaparken bir Bâtınî tarafından öldürüldü. Yerine oğlu Râşid, halife oldu. Halife Râşid, babasının Sultan Mesud ile yaptığı anlaşmayı tanımadı. Bağdat'taki hutbelerden Mesud ve Sancar'ın adlarını kaldırdı. Üstelik babasının intikamını almak için hemen hazırlıklara girişti. Bunun üzerine, Sultan Mesud, ordusunu alarak, halife Râşid'e karşı harekete geçti. Mesud'a karşı koyamayacağını anlayan halife Râşid, Bağdat'ı terk etti. Ordusu ile Bağdat'a giren Mesud, Râşid'i devrin kadılarına azlettirerek, yerine hanedandan Muktefi'yi halife yaptı⁵⁷.

Görüldüğü gibi, **Sultan Mesud, metbu' hükümdar Sancar karşısında büyük bir dirayet ve cesaret göstermek suretiyle onun Irak Selçuklu Devleti üzerindeki nüfuzunu büyük ölçüde kırmıştır. Ayrıca, halife Müsterşid'i yeni teslim almak suretiyle onun da siyasî**

56 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 32-35.

57 İbnü'l-Esîr, 1987: XI,

emellerine tamamen son vermiştir. Fakat bu başarıya rağmen Sultan Mesud, komutanların nüfuzu altına girmekten kendisini kurtaramamıştır.

1141 yılındaki Katavan yenilgisi, büyük Sultan Sancar'a askerî gücünü tamamen kaybettiği gibi, onun siyâsî gücünü de büyük ölçüde sarstı. Sancar, bu yenilgiden sonra kısa sürede kendisini toplayarak, siyâsî ve askerî gücünü yeniden elde ettiyse de, uzun bir süre batı ile ilgilenme fırsatı bulamadı. Bu arada o, daha çok doğuda itaatsizlik gösteren vassallarıyla uğraşmak zorunda kaldı. Sancar, doğuda, özellikle Harezmsaş Atsız'ı tekrar itaat altına aldıktan sonra, ancak batıya yönelebildi. Sancar'ın batıya yeni bir sefer düzenlemesi, Irak Selçuklu Devletindeki komutanların tutumu ile ilgili idi: Has-bey Balangari adında bir Selçuklu beyi, Irak Selçuklu iktidarı üzerinde nüfuz kurmuştu. Balangari, tıpkı Sancar'ın temsilcisiymiş gibi davranmakta, sık sık devletin iç işlerine karışmaktaydı. Sultan Mesud ise, onun bu davranışı karşısında sessiz kalmaktaydı. Bu yüzden metbu' hükümdar Sancar ile tâbi hükümdar Mesud arasında defalarca elçi gidip geldi. Fakat mesele bir türlü çözülemedi. Sancar, Mesud'u bu komutanın aşırı nüfuz ve iktidar kazanmasına meydan vermekle suçluyor ve onun işbaşından uzaklaştırılmasını istiyordu. Sancar'a göre, memleketin harap olmasından ve halka zulüm yapılmasından bu komutan sorumlu idi. Mesud ise, bu hususta Sancar'ı oy alıyor, emrini yerine getirmiyordu. Sancar'ın ordusuyla Rey şehrine geldiğini duyan Mesud, birden tavrını değiştirerek, Sultanın huzuruna gelip itaatini arz etti. Bu görüşmede, meselenin çözümü hususunda metbu' hükümdar ile tâbi hükümdar tam bir anlaşmaya varmış olmalı ki, bundan sonra Sancar Merv'e, Mesud da Hemedan'a döndü⁵⁸.

Buraya kadar verilen bilgidен çıkan sonuç şudur: **1118 yılında sultan olan Sancar, Büyük Selçuklu Devletini, daha küçük bir sahada, fakat daha güçlü bir devlet olarak devam ettirmek istemiştir. Bunun için, Büyük Selçuklu Devletini Irak merkezli bir devlet olmaktan çıkarıp Horasan merkezli bir devlet hâline getirmiştir. O bununla da yetinmemiştir; Irak Selçuklu Devletini kurdurup tıpkı doğuda olduğu gibi, Büyük Selçuklu Devletini, batıda da vassal devletlerle çevirmek suretiyle tam bir güvenlik sistemi içine almıştır. Fakat hanedan üyeleri arasında çıkan iktidar mücadeleleri ve bu mücadelelerden halifelerin yararlanmak isteyişleri yüzünden Irak Selçuklu Devletinde bir türlü**

58 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 123; Köymen, 1980: X, 489.

huzur ve istikrar sağlanamamıştır. Bundan dolayı, Sancar defalarca Irak Selçuklu Devletindeki meselelere müdahale etmek zorunda kalmıştır. Bu karışıklıktan yararlan bazı atabeyler de (Şam atabeyi Tuğtekin, Musul'da Zengî oğulları, Azerbaycan'da İl-deniz oğulları, Fars bölgesinde Salgurlular v.s. gibi), buldukları bölgelerde iktidarlarını güçlendirip, Irak Selçuklu Devleti ile birer birer bağlarını keserek, kendi bağımsız idarelerini oluşturmaya başlamışlardır.

2-) Sultan Sancar'ın Doğu Siyaseti

Yukarıda görüldüğü gibi, Sultan Sancar, meliklik zamanında (1097-1118), Harezm, Sistan, Gur, Mâverâünnehir ve Gazne'de bulunan hükümetleri ve idareleri kendisine bağlamak suretiyle Horasan'ı güvenlik çemberi içine almıştır. Ülkesini dış istilâlara karşı koruyabilmek için Sultan Sancar'ın doğu politikası, yeni dönemde de, bu hükümetler ve idareler üzerinde metbu' hükümdarlık haklarını korumak ve hâkimiyetini sürdürmek şeklinde olmuştur. Bu hükümetler ve idareler de, kendilerini güçlü hissettikleri veya önlerine bir fırsat çıktığı zamanlarda, vassallık şartlarına aykırı hareket ederek veya mücadeleye geçerek, Sancar'ın vesayetinden kurtulma yoluna gitmişlerdir. Daha kesin bir ifade ile söylememiz gerekirse, onlar, bağımsızlıklarını elde etmek istemişlerdir. Bu yüzden, metbu' hükümdar Sancar ile tâbi hükümdarlar arasında birçok savaş meydana gelmiştir. Şimdi, metbu'-tâbi hükümdarlar arasında cereyan eden bu mücadeleleri, kronolojik sıraya göre birer birer ele alalım:

Sultan olduktan sonra doğuda Sancar'a karşı ilk harekete geçen Gur hükümdarı oldu: Türk soyundan olan Gur hükümdarları, İran'ın dağlık Gur bölgesine hâkimdiler. Sultan Sancar, Gur hanedanını meliklik zamanında kendisine bağlamıştır. Kalelerinin sağlamlığına ve dağlarının sarplığına güvenen Gur hükümdarı Kutbeddîn Muhammed, 1121 yılında Sancar'ın hâkimiyetine karşı isyan etti. Sancar, Kutbeddîn Muhammed'in üzerine derhal komutanlarının yönetiminde Selçuklu ordusunu gönderdi. Selçuklu komutanları, Kutbeddîn Muhammed'i yenip, Sultan Sancar'a itaatini yeniden sağladıktan sonra Horasan'a döndüler⁵⁹.

Sultan Sancar, 1130 yılında da, Batı Karahanlı Devletinin merkezinde meydana gelen olaylar yüzünden Mâverâünnehir üzerine seferine çıktı. Sancar'ın bu seferden maksadı, vassalı Muhammed Kadır Hanı cezalandırmak

59 Köymen, 1991: V, 157.

değildi; aksine ona yardım etmekte. Fakat Sancar, Kadir Han'ın olumsuz tutumu yüzünden vassalını cezalandırmak zorunda kaldı. Bu olayın hikâyesi devrin kaynaklarında şöyle nakledilmiştir: Bir hayli yaşlanmış olan Muhammed Kadir Han, felç geçirmiş ve yatağa mahkûm olmuştur. Yerine de oğlu Nasır Han'ı naib tayin etmiştir. Batı Karahanlı iktidarını ele geçirmek niyetiyle hareket eden Semerkant şehrinin fakihî ve reisi, kendi aralarında anlaşıp Nasır Hanı öldürmüşlerdi. Suçluları cezalandırmakta âciz kalan Muhammed Kadir Han ise, bir taraftan diğer oğlunu yanına çağırırken, diğer taraftan da metbu' hükümdar Sancar'dan da yardım istedi. Sancar'ın yardımı gelmeden, Muhammed Kadir Hanın diğer oğlu suçluları yakalayıp cezalandırmak suretiyle meseleyi halletti. Bunun üzerine Sancar'a tekrar haber gönderen Kadir Han, yardıma ihtiyaç kalmadığını, oğlunun ve kendisinin itaat üzere olduklarını bildirip Sultandan geri dönmesini istedi. Kadir Han bununla da kalmadı; bir suikast timi gönderip Sultan Sancar'ı öldürtmeye kalkıştı. Suikast timi teşebbüsünde başarılı olamadı; Sancar tarafından yakalanıp bertaraf edildi. Bu davranışından dolayı Muhammed Han'a son derece öfkelenen Sultan Sancar, geri dönmedi; ordusuyla Mâverâünnehir'e girdi; Batı Karahanlı Devletinin merkezi Semerkant üzerine yürüdü. Muhammed Kadir Han, açığa çıkan suikast teşebbüsü yüzünden Sancar'ın karşısına çıkmaya cesaret edemedi; kaçıp bir kaleye saklandı. Sancar, Semerkant'ı ele geçirdi. Karahanlı Devletinin hazinesine ve bütün silâhlarına el koydu. Muhammed Kadir Han'ı da azletti. Yerine de, hanedandan **Hasan Tigin**'i han olarak tayin etti⁶⁰. Böylece Sultan Sancar, Mâverâünnehir'de iç barışı ve huzuru bir kere daha sağlamış olmanın mutluluğu içinde Merv'e döndü.

Yukarıda belirtildiği gibi, Behram-şah, 1115 yılında Sancar sayesinde Gazne tahtını elde etmiştir. Bu tarihten beri, Gazne tahtında, yine Sancar'a bağlı olarak hüküm sürmekteydi. 20 yıl gibi uzun bir süre, metbu'-tâbi hükümdarlar arasında hiçbir sorun yaşanmamıştır. Behram-şah, kendisini güçlü hissetmiş olmalı ki, 1135 tarihinde birden Sancar'a vermekte olduğu vergiyi keserek, istiklâlini ilân etti. Sultan Sancar, mevsimin kış, şartların ağır olmasına rağmen, derhal Behram-şah'ın üzerine yürüdü. Sancar'ın Gazne önlerine gelmiş olduğunu öğrenen Behram-şah, Selçuklu ordusu ile mücadeleyi göze alamadı; gönderdiği elçi ile yaptığı hatadan dolayı özür diledi ve affını istedi. Sancar, bizzat huzuruna gelip itaatini arz etmek şartıyla Behram-şah'ın özrünü kabul edeceğini bildirdi. Behram-şah, Sancar'ın isteğini yerine getirmek için Selçuklu karargâhına yaklaşıncaya, Sultanının niyetinden

60 İbnü'l-Esîr, 1987: X, 522 vd.; Bundârî, 1943: 239.

şüphelenmiş olmalı ki, birden fikir değiştirip kaçtı. Bunun üzerine Sancar, ordusu ile Gazne şehrine girdi. Behram-şah'ın ödemediği vergiyi, bizzat kendi memurlarına toplattı. Sancar, buradan tekrar Behram-şah'a haber gönderip ülkesinde gözünün olmadığını ve sadece kendisinden itaat beklediğini bildirdi. Behram-şah, korktuğu için gelmediğini ve bu yüzden ayıplanmaması gerektiğini beyan ederek, tekrar özür diledi. Bundan sonra Sancar, meseleyi uzatmadı; Behram-şah'ın huzuruna gelmesini beklemeden, eski tâbilik şartlarını yerine getirmek üzere Gazne ülkesini kendisine vererek, Horasan'a döndü⁶¹.

Behram-şah'ı itaat altına alan Sancar, aynı gaye bu defa Harezm üzerine yöneldi (1138). Çünkü Harezm valisi Atsız, Sancar'a itaatten ayrılıp olumsuz bir tutum içine girmiş bulunuyordu: Bilindiği gibi, Harezm, tâ meliklik zamanından beri Sancar'ın sorumluluğu altında bulunan bir ülke idi. Vaktiyle Atsız'ı buraya, Sultan Sancar vali tayin edilmişti (1128). Atsız da, Sancar'ın bütün seferlerine ve savaşlarına katılmış, Sultanın güvenini ve takdirini kazanmıştı. Fakat son Gazne seferinde bazı komutanların etkisiyle Sultan ve Atsız arasında bir soğukluk başlamıştı. Seferden sonra Harezm'e dönen Atsız, Cend ve Minkışlak gibi Büyük Selçuklu Devletinin uç bölgelerini istilâ etmiş, bu yerlerdeki akın teşkilâtını dağıtmış, gazileri öldürmüş, ribatlarını da yıkmıştı. Başka bir deyişle, Sultan Sancar'dan izin almadan, tıpkı bağımsız bir hükümdar gibi topraklarını genişletmiştir. Daha da kötüsü, Harezm'deki Selçuklu Devletinin bütün temsilcilerini öldürüp mallarını müsadere etmek suretiyle Sultan Sancar'a karşı düşmanca bir tavır içine girmiştir⁶².

Sultan Sancar, Atsız'ın bu tavrından dolayı son derece öfkelenmişti. Kendisini cezalandırmak için Harezm'e bir sefer yapmaya karar verdi. Ordusunu alarak, Atsız'ın üzerine yürüdü. Sancar'ın ordusu ile üzerine gelmekte olduğunu duyan Harezmşah Atsız, özür dileyip, kendisini Sancar'a affettirmek şöyle dursun, hemen ordusunu hazırlayarak, karşı harekete geçti. İki ordu Harezm topraklarında Hezâresb denilen yerde karşı karşıya geldi. İlk çarpışmada Sultan Sancar'ın ordusu galip geldi. Atsız'ın ordusu ise, bozgun hâlinde dağıldı. Çok sayıda Harezmli asker öldürüldü. Öldürülenler arasında Atsız'ın oğlu Atlığ da bulunuyordu. Harezmşah Atsız ise, ancak kaçmak

61 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 35-37; Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 64 vd; Bundârî, 1943: 239.

62 Köymen, 1991: V, 315.

suretiyle canını kurtarabildi⁶³. Bundan sonra Sancar, hiçbir dirençle karşılaşmaksızın bütün Harezmi'ye hâkim oldu.

Sultan Sancar, Harezmi'yi ilhak etmedi; idesini kendisine tâbi olarak yeğeni Süleyman-şah'a verdi. Ayrıca ona **“vezir, atabey ve hâcib”** tayin ederek, Harezmi'deki Selçuklu idaresini kuvvetlendirdi. Bundan sonra Sancar, ordusu ile Horasan'a döndü. Sancar'ın Harezmi'den ayrılmasını fırsat bilen Atsız, kaçtığı yerden geri geldi. Halkın desteği ile Süleyman-şah'ı ve Selçuklu idaresini Harezmi'den attı ve tekrar bölgeye sahip oldu (1139)⁶⁴. Atsız, bununla da kalmadı; Buhara'yı da işgal ederek, Sancar'ın buradaki valisini de öldürdü. Böylece, Sancar'ın emniyet çemberindeki bir cephe tamamen çökerek, doğuda büyük bir gedik açılmış oldu. Fakat bu durum uzun sürmedi.

Atsız, tekrar ülkesine sahip olduysa da, Sancar karşısında uzun süre dayanamayacağını çok iyi bilmekteydi. Bir süre Sancar'ın öfkesinin yatışmasını bekledikten sonra, bizzat Sultan Sancar'a başvurarak, itaatini arz etti. Sancar, Mâverâünnehir'deki gelişmeler yüzünden Atsız'ın itaat arzını kabul etmek zorunda kaldı. Taraflar arasında, Atsız'ın çok ağır yeminlerle teyit ettiği bir anlaşma yapıldı⁶⁵. Böylece, Sancar'ın doğu cephesinde açılmış olan gedik de, görünürde de olsa kapanmış oldu (1141).

3-) Katavân (Katvân) Savaşı ve Talihin Tersine Dönüşü

a-) Savaşın Sebebi

Batı Karahanlı Devletine bağlı Türk topluluklarından Karluklar, Semerkant çevresinde sâkin bir hayat yaşamaktaydılar. Nüfusları ve malları bir hayli artmış bulunuyordu. Karlukların güçlenmelerinden endişe duyan Selçuklu komutanları, ellerinden mallarını, çocuklarını ve kadınlarını alarak, bu Türk topluluğu üzerinde zulüm ve baskı yapmaya başladılar. Karluklar, bu zulümden ve baskıdan kurtulmak için Selçuklu hazinesine hediye olarak 15 bin deve, 5 bin at, 50 bin koyun göndererek, Sultan Sancar'ın himayesini kazanmaya çalıştılar. Fakat Sultan, komutanların etkisiyle Karlukların hediyelerini kabul etmedi. Artık çaresiz kalmış olan Karluklar, Karahanlılara ve Selçuklu komutanlarına isyan ederek, doğudan gelmiş bulunan Moğol kökenli Karahıtaylardan yardım istediler⁶⁶. Öte yandan Sultan Sancar'a bağlılık

63 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 67; Cüveynî, 1988: II, 7.

64 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 67; Cüveynî, 1988: II, 7.

65 Köymen, 1991: V, 322 vd.

66 Bundârî, 1943: 248 vd.; Râvendî, 1921, 1957: 172, 168.

yemini etmiş olan vassal Harezmi beyi Atsız, el altından yürüttüğü gizli teşebbüslerle Karahıtay hükümdarını Büyük Selçuklu Devletine karşı tahrik ve teşvik etmekteydi⁶⁷.

Karluğların isyanını bastırmak için Batı Karahanlı hükümdarı Mahmûd Han, üzerlerine yürüdü. Mahmûd Han, Karluğların yardımına gelen Karahıtaylara Hocend civarında yenildi. Ülkesinin Karahıtaylar tarafından istilâ edilmesinden korkan Mahmûd Han, derhal metbu' hükümdar Sancar'dan yardım istedi. Sancar, çoktan beri Karahıtayların faaliyetlerini dikkatle takip etmekteydi. Şimdi ise, Batı Karahanlı engelini kırmış olan bu kavmin, istilâ hareketlerini batıya doğru yaymalarından endişe etmekteydi. Sultan Sancar, Karahıtayların istilâsını önlemek ve tâbi Batı Karahanlı Devletindeki karışıklıklara son vermek üzere Mâverâünnehir'e yeni bir sefer yapmaya karar verdi. Bunun için ordusunu topladı; hazırlıklarını yaptı. Sancar'ın ordusu, tâbi hükümdarların kuvvetleriyle birlikte 100 bin atlıya ulaşmıştı. Sultan, ordusunu bizzat kendisi teftiş etti. Bu orduda çok miktarda din adamı da bulunmaktaydı⁶⁸. Bundan da anlaşılıyor ki, Sultan Sancar, Karahıtaylarla yapacağı savaşa cihat mahiyeti kazandırmak istemekteydi. Çünkü Karahıtaylar, putperest idiler. Üstelik onlar, İslâm ülkelerini istilâ etmeye kalkışmışlardı.

b-) Savaşın Psikolojik Cephesi

Sancar, ordusu ile Semerkant'a geldi. Burada, Karahıtay hükümdarı Kür-han'dan bir mektup aldı. Kür-han, bu mektubunda, âdeta Sultan Sancar'ın üzerinde bir hükümdarmış gibi, Karluğlar için şefaatte bulunuyor, ondan bu topluluğu affetmesini istiyordu. Kür-han'ın bu tavrı, Sancar'ı son derece kızdırdı. Çünkü Kür-han'ın bu teşebbüsü, doğrudan doğruya Sancar'ın iç işlerine karışmak anlamına gelmekteydi. Bundan dolayı Sancar, Kür-han'a, kendisini küçümseyen ve tehdit dolu bir mektup yazarak, karşılık verdi. O, bu mektubunda Karluğ meselesinden hiç söz etmiyordu. Buna karşılık, Karahıtay hükümdarını İslâm dinine davet ediyor ve davetin kabul edilmemesi hâlinde de, üzerine yürümekle kendisini tehdit ediyordu. Ayrıca o, mektubunun bir yerinde de, oklarıyla bir kılı bile ikiye ayırabilen askerlere sahip olduğunu söyleyerek, ordusunun savaş yeteneği ile öğünüyor ve karşı

67 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 84 vd. Müneccimbaş, 2000: I, 120.

68 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 80, 83.

tarafa gözdağı veriyordu⁶⁹. Fakat bu böbürlenme, hiç kuşkusuz İslâm dinin gerektirdiği mütevazılıkla bağdaşmıyordu.

Sultan Sancar'ın tehdidi ve gözdağı, işe yaramadı. Daha doğrusu, bu tehdit ve gözdağı Kür-han'ı korkutmadı. Aksine onu tahrik etti. Kür-han, mektubu getiren Sancar'ın elçisini, ağır bir hakarete tâbi tutarak, onu fecî bir şekilde hırpaladı. Bu olay, kaynaklarda nakledildiği şekli ile şöyle cereyan etmiştir: Kür-han, huzurunda bir adamına elçinin bütün sakallarını yoldurttu. Sonra, elçinin eline bir iğne ile sakal kıllarından birini verdi. Ona, **“Haydi, bu kılı, iğne ile ikiye ayır”** dedi. Tabî, elçi bunu yapamadı. Bunun üzerine Kür-han, elçiye hitaben, **“Sen iğneyle bile bir kılı ikiye ayırmaktan âcizsin, diğerleri kılı okla ikiye nasıl ayırabilir?”** diyerek, Sancar'ın ordusu ile alay etti⁷⁰. Bundan sonra Kür-han'ın Sultan Sancar'ın mektubuna cevap verip vermediği bilinmemektedir. Fakat Kür-han'ın elçinin şahsında Selçuklu ordusuyla alay etmesi, onun da en az Sancar kadar savaşmak azminde olduğunu göstermektedir.

c-) Savaş Düzeni ve Çarpışma

Selçuklu ve Karahıtay orduları, 9 Eylül 1041 tarihinde Semerkant'ta 5 fersah (25 km) mesafede Katavân çölünün kıyısında karşı karşıya geldiler⁷¹. Her iki ordunun savaş gücü 100'er bin asker civarındaydı, yani birbiriyle eşit durumdaydı. Karahıtay ordusu, başta Moğollar olmak üzere Türkler, Çinliler ve diğer kavimlerden oluşmaktaydı. Ayrıca, Karluklar da bütün kuvvetleriyle bu ordunun yanında yer almışlardı⁷².

Her iki ordu da klâsik tarzda, yani merkez, sağ kol ve sol kol olmak üzere savaş düzeni aldılar. Selçuklu ordusunun merkezinde Sultan Sancar bulunuyordu. Aynı ordunun sağ koluna Emîr Komac, sol koluna da Sîstan meliki Tâceddîn Ebû'l-Fazl Nasr komuta ediyordu⁷³.

Savaş, iki tarafın da karşılıklı saldırısıyla başladı. En şiddetli saldırıyı yapanlar, Sancar'a ve Selçuklu komutanlarına son derece kızgın olan Karluk Türkleri idi⁷⁴. Başlangıçta her iki taraf da birbirine üstünlük sağlayamadı. Her iki taraf da bütün gücüyle savaşmaktaydı. Fakat Karahıtayların Selçuklu

69 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 83.

70 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 83.

71 Katavan çölü, Semerkant civarında verimsiz bir düzlüktür.

72 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 84.

73 Köymen, 1991: V, 331.

74 İbnü'l-Esîr, 1987: XI,

ordusunu çember içine alivermesi, savaşın kaderini birden değiştirdi. Sancar ve ordusu kahramanca çarpışmasına rağmen, Karahıtay çemberi gittikçe daralmaya başladı. Sancar'ın hayatı ve ordusu tehlike içine girdi. Bu durumu fark eden Selçuklu ordusunun sol kol komutanı Tâceddîn, hemen Sultanın yanına gelip ona kaçma tavsiyesinde bulundu. Fakat kaçmak için bile çok geç kalınmıştı. Çünkü Karahıtay çemberi, Sancar'ın etrafını tamamen sarmış bulunuyordu.

ç-) Kaçış ve Kurtuluş

Sultan Sancar'ın hayatı üzerindeki halka gittikçe daralmaktaydı. Kaçmak, onun bu sırada başvuracağı tek çare idi. Her şeyin kaybedildiği bir andı. Komutan Tâceddîn, Sultanı kurtarmak için burada büyük bir fedakârlık ve feragat örneği gösterdi; Sultanın çetresinin (şemsiye) altına girerek, Karahıtay askerlerini yanıltmayı ve oyalamayı üstlendi. Çünkü saltanat çetresi, nerde olursa olsun, hâkimiyet ve hükümdarlık sembolü olarak Sultanın bulunduğu yeri göstermekteydi. Komutan Tâceddîn, Karahıtay askerlerini yanıltıp oyalarken, saray gulâmlarından 300 zırhlı süvari çemberi yarıp Sultana kaçması için yol açmaya başladı. Bu 300 zırhlı süvarinin gayretiyle sonunda çember yarıldı ve Sultan emniyetli bir şekilde savaş meydanının dışına çıkarıldı. Artık Sultan Sancar'ın yanında bir avuç cesur savaşçıdan başka Selçuklu ordusu diye bir şey kalmamıştı. Ünlü Sultan, büyük bir ordu ile geldiği savaş meydanından her şeyini kaybetmiş bir zavallı olarak tek başına kaçıyordu. Sultan Sancar, hemen hemen komuta heyetinden tamamen mahrum kalmıştı. Zira yüksek rütbeli subayların bir kısmı ölmüş, bir kısmı da tutsak düşmüştü. Daha kesin bir ifade ile söylersek, Sultan kurtulduğunda, yanında 300 zırhlı süvariden ancak 15 süvari kalmıştı; gerisi tamamen ölmüştü. Bundan sonra Sultan Sancar, takipten kurtulmak için 15 kişilik müfreze ile çöle daldı. Bölgeyi çok iyi bilen bir Türkmen'in yardımı ile Belh şehrinin yanından geçip Tirmiz'e sığındı⁷⁵.

Sultan Sancar, komutan Tâceddîn'in fedakârlığı ve saray gulâmlarının kahramanlığı sayesinde hayatını kurtarmış; fakat kaybı çok büyük olmuştur. Daha kesin bir ifade ile söylemek gerekirse, Katavân çölü, 30 bin Selçuklu askerine mezar olmuştur. Bunların 10 bini kaçma esnasında, savaş meydanının yanında bulunan Dargam nehrinden geçerken suda boğulmuştur⁷⁶.

75 Köymen, 1991: V, 331 vd.; Sadrüddî Hüseyinî, 1943: 65 vd.

76 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 84; Barthold, 1981: 407.

Selçuklu ordusunun bütün ağırlıkları Karahıtayların eline geçmiştir. Başta Sultanın eşi Terken Hatun olmak üzere Selçuklu komutanları, devlet erkânı ve din adamlarının hepsi, Karahıtaylar tarafından esir alınmıştır. Karahıtay hükümdarı Kür-han, beklemediği hâlde büyük bir zafer kazanmıştır. Dolayısıyla o, Sultan Sancar'ın bir savaş kurnazlığı yapabileceği korkusuna kendisini kapılmıştır. Bu yüzden ordusunu savaş meydanında üç ay gibi uzun bir süre savaş düzeninde ve teyakkuzda tutmuştur.

Bir yıl sonra, Sultan Sancar Karahıtaylara büyük miktarda fıdye ödemek suretiyle eşini ve bazı komutanlarını kurtarmıştır. Emîr Tâceddîn Ebû'l-Fazl Nasr ise, savaşta gösterdiği fedakârlıktan ve kahramanlıktan dolayı takdir edilerek, fıdye alınmaksızın serbest bırakılmıştır⁷⁷.

Öte yandan Karahıtay hükümdarı Kür-han, beklemediği bu büyük zafer karşısında şaşırıp kalmıştır. Dolayısıyla o, Sultan Sancar'ın herhangi bir savaş kurnazlığı (hilesi) yapabileceği korkusuna kapılmıştır. Bu yüzden ordusunu savaş meydanında üç ay gibi uzun bir süre teyakkuz hâlinde tutmuştur.

d-) Savaşın Sonuçları

Katavân yenilgisi, Türk-İslâm tarihinin önemli dönüm noktalarından biridir. Hem Türk hem de Moğol tarihi bakımından etkileri asırlarca devam edecek sonuçlar doğurmuştur. Bu sonuçları şu şekilde belirlemek mümkündür:

1-) Sultan Sancar'ın Katavan savaşında yenilmesinde ve bütün ordusunu kaybetmesinde iki etken başlıca rol oynamış gözükmektedir. Bunlardan biri Sancar'ın komutanları arasındaki iç çekişme⁷⁸, diğeri ise Karahıtay ordusunun kuşatmasına Sultanın fırsat ve imkân vermesi, yani taktik hatadır. Özellikle Sultan Sancar'ın komutanları arasındaki iç çekişme, onun ordusunu maddeten ve manen zayıflatmıştır.

2-) Karahıtaylar, Katavân savaşında Büyük Selçuklu Devletine karşı ilk büyük zaferi kazanarak, daha sonraki Moğol (Cengiz Han ve halefleri) istilâsına uygun bir zemin hazırlamışlardır. Zira bu yenilginin olumsuz etkileri, bütün Selçuklu tarihi boyunca devam etmiştir.

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 84; Köymen, 1991: V, 332; Sultan Sancar, Karahıtay hükümdarına eşi için 500 bin, Emir Komaç için de 100 bin dinar kurtuluş akçesi teklif etmiştir. Karahıtay hükümdarı da, Sultan Sancar'ın kendisine sunduğu bu çekici öneriyi geri çevirmemiştir.

⁷⁸ Sadrüddîn Hüseyinî, 1943: 65.

Memlûkler istisna, bütün Türk-İslâm dünyası Moğollar karşısında bundan böyle pek büyük direnç gösterememiş; daima çekingen bir tavır sergilemiştir. Dolayısıyla, Katavân savaşı, tarihin akışını Moğolların lehine, Türklüğün aleyhine değiştiren bir savaştır.

3-) Karahıtay hükümdarı Kür-han, gâlip geldiğine inanmamış ve Sancar'ın yeni kuvvetle aniden üzerine tekrar saldıracağını düşünmüş olmalı ki, savaş meydanında 3 ay gibi uzun bir süre ordusuyla beklemiştir. Sonunda Sancar'ın, bir daha altından kalkamayacak kadar ağır bir yenilgiye uğratmış olduğunu anlamıştır. Fakat Kür-han, Sancar'ın ordusunu ve teşkilâtını tamamen dağıtmış olduğu hâlde daha fazla ileri gidememiş; yani Horasan'ı istilâ ve işgal edememiştir. Sadece Mâverâünnehir'in teşkilâtını yeniden düzenleyerek, bu bölge üzerinde hâkimiyet kurmakla yetinmiştir.

4-) Savaş ve taktikte son derece usta ve dikkatli bir başkomutan olan Sancar, hayatında ilk defa ağır bir yenilgiye uğramıştır. Bu ağır yenilgi, Sancar'ın İslâm dünyasındaki yenilmezliği fikrini tamamen yıkmıştır. Artık Sancar, eski itibarını bir daha kazanamamıştır. Bundan böyle Sancar'ın iktidarında devamlı bir düşüş ve çöküş yaşanmıştır. Bu yenilgiden sonra Sancar'ın elde ettiği başarılar bile bu düşüşü ve çöküşü engelleyememiştir.

5-) Bu yenilgi ile Sancar'ın devletin çekirdek arazisini vassal devletlerle çevirmek suretiyle meydana getirmiş olduğu emniyet sisteminde önemli bir cephe çökmüştür. Başka bir deyişle, ilk defa Sancar'ın emniyet sisteminde bir daha kapanmamak üzere büyük bir gedik açılmıştır. Yine ilk defa, bu yenilgi sonucunda önemli bir İslâm ülkesi, Müslüman olmayan bir devletin idaresi ve hâkimiyeti altına geçmiştir⁷⁹.

D-) SELÇUKLU HÜKÜMDARLARININ TÜRKMEN POLİTİKASI VE

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİNİN DRAMATİK SONU

1-) Türkmen Ayaklanmalarının Tarihi Temelleri

79 Krş. Köymen, 1991: V, 333-335.

Türkmenlerin, Selçuklu beyleri hakkındaki düşünceleri: **“Selçuklular, bizim gibi Türkmen olup sizinle karındaşız dedilerse de halka faydaları dokunmadı”**.

Ebû'l-Gazi Bahadır Han

Büyük Selçuklu Devletinin kuruluş döneminde (935-1040), Selçuklu beylerinin ordusu, tamamen Türkmen atlı savaşçılardan meydana geliyordu. Bu, doğal bir ordu idi. Her Türkmen; sefere ve savaşa atını, silahını ve azığını kendisi getirmekteydi. Savaşçıların tek kazancı, ganimetten aldıkları pay idi.

Dandanakan zaferinden sonra (1040) Gaznelileri kendilerine örnek alan Selçuklu beyleri, tıpkı onlar gibi ordularını **“gulâm sitemi”**ne göre yetiştirilmiş hür Türklerden teşkil etmeye başladılar. Bunun için onlar, gerek Dandanakan savaşından önce gerekse bu savaş sırasında kendilerine sığınan Gazneli gulâmları hizmete aldılar. Böylece yeni Selçuklu ordusunun temeli atılmış oldu. Öte yandan büyük zaferin kazanılmasına ve devletin kurulmasına kadar bir asırdan fazla bir süre, yersiz ve yurtsuz bir hâlde, sığınmacı (*mülteci*) olarak bin bir sıkıntı çekmiş olan Türkmenler, geri plana itilerek, devletin bütün imkânlarından mahrum edildi. Selçuklu beylerinin bu tutumu, Türkmenler arasında haklı olarak ihmale ve ihanete uğramışlık duygusu uyandırdı. Bu duygu onlarda Selçuklu beylerine karşı şiddetli bir hoşnutsuzluk yarattı. Bu yüzden Selçuklu Beylerine küsen Türkmenlerin bir kısmı, başta **Batı İnan** (Irak-ı Acem) olmak üzere, **Kuzey Irak** (Irak-ı Arap) ve **Azerbaycan** gibi batı ve kuzey uçlarına yerleşerek, başlarındaki beylerin yönetiminde kendi hayatlarını yaşamaya başladılar.

Burada sorulması ve cevaplandırılması gereken soru şudur: Selçuklu beyleri, devlet kuruluncaya kadar kendilerine, gönüllü ve masrafsız tam bir ordu sağlayarak büyük fedakârlıklarda bulunmuş olan Türkmenleri neden tasfiye etmişlerdir? Burada özellikle belirtelim ki, bu tasfiyede iki faktör rol oynamış gözükmetedir. Bunlardan birincisi, Türkmen kitlelerinde aile ve boy bilincinin hâlâ çok kuvvetli olmasıydı. Dolayısıyla her Türkmen, Selçuklu beylerinden çok başlarında bulunan aile büyüklerine ve boy beylerine itaat ve bağlılık göstermekteydi. Öyle anlaşılıyor ki, Selçuklu beyleri, kendi iktidarları ve gelecekleri için bu durumu tehlikeli ve zararlı görmüşlerdir. Öte yandan Türkmenlerdeki bu kuvvetli aile ve boy bilinci, gulâmlarda pek fazla görülüyordu. Çünkü onlar, çocuk yaşta devlet hizmetine alınıyor, hükümdara tam bir itaat ve bağlılık anlayışı içinde, saray terbiyesi ve gelenekleriyle yetiştiriliyordu. Bu eğitimin sonunda, hükümdarın şahsına tam

bir itaat ve bağıllık göstermeyi en büyük erdem sayan bir insan tipi ortaya çıkmaktaydı ki, Selçuklu sultanlarının da istediği bu idi.

Bu tasfiyede rol oynayan ikinci sebep de şudur: Büyük Selçuklu Devletinin hâkimiyet sahasında Türkmenlerden başka, başta Farslar ve Araplar olmak üzere birçok yabancı soydan ve kültürden topluluk bulunmaktaydı. Bu toplulukların iyi bir şekilde idare edilmesi ve memnun edilmesi gerekmektedir. Bu da hiç kuşkusuz yerli halklar ile iş birliği yapılmasına ve onların da desteklerinin alınmasına bağlıydı. Bunun için bu toplulukları temsil eden uzmanlara ve elemanlara idarede yer verilerek, onların da idareye katılmaları ve iktidarın nimetlerinden faydalandırılmaları sağlanmalıydı. Daha doğrusu Selçuklu Devletinin başında bulunan ilk hükümdar **Tuğrul Beyin** bu husustaki düşüncesi ve politikası şu idi: **Eğer iktidar paylaşılacaksa, bu kendi soyundan değil, daha önemsiz ve zararsız gözükən yabancı soydan ve kültürden kişilerle olmalıydı.** Burada hemen belirtelim ki, Tuğrul Beyin temelini atmış bulunduğu bu politika ve bu hususta göstermiş olduğu tutum, sadece Selçuklu Devletinin idarecilerinde değil, Selçuklulardan günümüze kadar devam eden bütün Türk devletlerinin idarecilerinde de yerleşmiş ve değişmez bir anlayış olarak devam etmiştir⁸⁰.

Türkmen kitlelerinin İslâm ülkelerinde yerleşmiş oldukları yerlerde hayat tarzlarından kaynaklanan bazı olaylara sebep olmaları, Tuğrul Beyi Türkmenler için yeni bir politika geliştirmeye ve uygulamaya zorladı: Türkmenler dinamik ve hareketli bir kitle oldukları için uzun süre sükûnet içinde kalmazlardı. Dış hedeflere olduğu gibi iç hedeflere de saldırmaları her zaman kendilerinden beklenebilirdi. Nitekim böyle de olmuştur: Türkmen kitleleri, İslâm ülkelerinde girdikleri her yeri kendi sürülerinin serbest otlakları olarak görmüşler ve kabul etmişlerdir. Hatta onlar, zaman zaman yerli halkın ekili ve dikili sahalarına zarar vermişlerdir. Onların bu tutumu da, başta Abbasî Halifesi olmak üzere Tuğrul Beye kadar uzanan şikâyetlere sebep olmuştur. Bu şikâyetler üzerine Tuğrul Bey, Türkmen kitlelerinin başında bulunan boy beylerini devlet hizmetine alarak, onları daha yakından kontrol

80 Türk idarecileri, yabancı soydan olanlara gösterdikleri erdemli davranışları kendi soyundan olanlara göstermekten daima kaçınmışlardır. Başka bir deyişle onlar, başka soydan olanlarla birleşip kaynaşmada gösterdikleri başarıyı, kendi soyundan olanlar için gösterememişlerdir. Daha doğrusu onlar, Türkmenleri memnun etmek ve devlete bağlamak için hiçbir gayrette bulunmamışlardır. Birbirlerine karşı, daima anlamsız bir güvensizlik ve soğukluk içinde olmuşlardır.

etmek istedi. Fakat Türkmenler, Selçuklu beylerine kırgın ve kızgın oldukları için Sultanın bu teklifini kabul etmediler⁸¹. Yine de Türkmenlerin geleceğinden kendisini sorumlu sayan Tuğrul Bey, engin tecrübesiyle bu kitleye yeni bir hedef ve ülke göstermesi lâzım geldiğini anlamakta gecikmedi. Bunun için o, bir taraftan yerli meliklere Türkmenleri gazaya sevk etmeleri tavsiyesinde bulunurken, diğer taraftan **Melik Hasan, İbrahim Yınal ve Kutalmış** gibi hanedan üyelerini de, onlara yol açmaları ve rehberlik yapmaları için Anadolu'ya yapılan gazâların merkezi Azerbaycan'a gönderdi⁸². Bunlardan İbrahim Yınal, Tuğrul Beyin emri üzerine Türkmen beylerine, **“Sizin burada kalmanızdan dolayı ülkemiz sıkıntı içine girdi. Bana kalırsa, yapacağınız en doğru iş, Rûmlara karşı gazâyâ çıkıp Allâh yolunda cihat etmenizdir. Böylece ganimet de elde edersiniz. Ben de aranızdan gelip yapacağınız işlerde size yardımcı olacağım”** şeklinde bir haber göndererek⁸³, ordusu ile Azerbaycan'a hareket etti (1046). Böylece Türkmenlerin bir kısmı, İbrahim Yınal'ın bu yerinde tavsiyesine uyarak, Anadolu'ya gazâ yapmak, daha iyi ekonomik imkânlarla sahip olmak ve üzerinde hür olarak yaşayabilecekleri bir yurt tutmak gayesiyle Azerbaycan'da toplanmaya başladılar. Çünkü onların, geride bırakacakları ve kaybedecekleri bir şeyleri yoktu. Bütün varlıkları, geçimlerini temin ettikleri sürüleri, bindikleri atları ve develerinin taşıdığı yüklerden ibaretti. Azerbaycan ise, çoktan beri Seyhun ötesindeki yurtlarından kopup gelmiş iman mücahitleriyle Türkmen kitlelerinin toplanmış olduğu bir bölge idi.

Görüldüğü gibi, **Selçuklu Devletinin başında bulunan Tuğrul Bey, Türkmenleri gazâ ve cihat faaliyetine özendirerek, onları merkezden uzaklaştırma, yerli halkı da kendileriyle iş birliğine teşvik etme fikrine dayanan bir politika izlemiştir.** Tuğrul Beyin temelini attığı bu politika, halefleri **Alp Arslan, Melikşâh ve Sancar** gibi sultanların zamanında da devam etmiştir. **Bu politikanın doğal sonucu olarak da Selçuklu Devleti bir Türk devleti olmaktan çıkıp İranlılaşmaya, devletin başında bulunan sultanlar ile Türkmenler de birbirlerine karşı yabancılaşılmaya başlamışlardır.**

Selçuklu hükümdarlarının idare anlayışlarından kaynaklanan bu hatalı politikaları tepkisiz kalmamıştır: Türkmenler, Dandanakan zaferinden sonra

81 İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 508; 1987: IX, 388.

82 İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 389; 1987: IX, 301.

83 İbnü'l-Esîr, 1979: IX, 546; 1987: IX, 415.

geri plâna itilmiş olmalarını, düzeni sağlamak için Selçuklu idaresi tarafından sık sık yerlerinden edilmelerini ve özellikle kendi devletlerinin gittikçe yerli halkın devleti hâline gelmesini ve Türk kültüründen uzaklaşmasını bir türlü içlerine sindirememişlerdir. Selçuklu idaresine karşı devamlı bir muhalefet ve tepki içine girmişlerdir. Onlar, zaman zaman Selçuklu sultanlarına karşı iktidar için harekete geçen **İbrahim Yınal** (1059⁸⁴), **Kutalmış** (1063) ve **Kara Arslan Kavurt** (1072) gibi hanedan üyelerinin arkasında topluca yer alıp onlara destek vererek, bu muhalefet ve tepkilerini açıkça ve defalarca göstermişlerdir. Fakat bu hanedan üyeleri, Türkmenlerin tam desteğini almalarına rağmen, giriştikleri iktidar mücadelesinin hiçbirinde başarıya ulaşamamışlar, yani Türkmenler, arzu ve gayelerine uygun olarak Selçuklu iktidarını değiştirememişlerdir. Böylece dışlanmışlık ve ihmal edilmişlik duygusu Türkmenlerin kafalarında ve ruhlarında şiddetli bir travma yaratmıştır. Bu travmanın etkisi zaman içinde ne azalmış ve ne de ortadan kalkmış; Türkmenlerin hayatını zehirlemeye devam etmiştir.

2-) Türkmenlerin Sultan Sancar'ın İdaresine Karşı Ayaklanmaları

Türkmen beyleri, Selçuklu hükümdarlarının kendilerine karşı izledikleri politikaya iki büyük ayaklanma ile karşılık vermişlerdir. Bunlardan ilki Büyük Selçuk Sultanı Sancar'a karşı **“Oğuz (Türkmen) Ayaklanması”**(1153), ikicisi ise Türkiye Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddîn Keyhüsre'e karşı **“Babaîler Ayaklanması”**dır (1240). Biz burada, bunlardan sadece ilk Türkmen Ayaklanmasını ele alıp inceleyeceğiz.

a-) Ayaklanmanın Sebep ve Gerekçeleri

Göktürk Devleti'nin çökmesinden sonra Orta Asya'dan zaman zaman meydana gelen göçlerle Maverâünnehir'de çok miktarda Türkmen kitlesi toplanmış bulunuyordu. Türkmenler, Katavân Bozgunundan (1141) sonra bölgenin tek ve en büyük hâkimi hâline gelen Moğol kökenli Karahıtaylar ile Türk kökenli Karlukların baskısına maruz kalarak, topluca Horasan'a geçtiler ve Huttelân, Belh ve Saganıyân yöresindeki otlaklara yerleştiler⁸⁵. Türkmenler, bu sırada eski Türk devlet yapısındaki ikili sisteme göre **“Bozok ve Üçok”**

84 Türkmenler, İbrahim Yınal'ın iktidar mücadelesine destek verirken ondan “kendilerine sormadan hiç kimseyi vezir tayin etmeyeceğine ve buldukları yerlerden de hiçbir sebeple başka yerlere sürülmeyeceklerine” dair söz almışlardır (Sıbt İbnü'l-Cevzî, 1998: XVIII, 31; Köymen, 1963: 61).

85 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 154.

olarak iki kol hâlinde teşkilâtlanmışlardı. Bozok kolunun başında **Korkut**, Üçok kolunun başında da **Dudu** (Tutî) **Bey** bulunuyordu. Sayıları, bir kaynağın ifadesine göre, 40 bin çadır idi⁸⁶. Her ailenin büyük birer koyun sürüsü vardı. Türkmen beyleri, her yıl vergi olarak Sultan Sancar'ın mutfağına 24 bin baş koyun gönderiyorlardı⁸⁷.

Türkmenler kendilerini doğrudan Sultan Sancar'ın şahsına bağlı ve onunla akraba bir topluluk olarak (ra'iyet-i hâss-i Sultan) görüyorlardı. Sultan Sancar da aynı anlayışın bilincindeydi⁸⁸. Fakat Sultan Sancar'ın Türkmenler üzerinde pek fazla hâkimiyeti yoktu. Bunlar, Sultan Sancar'dan çok başlarındaki boy beylerinin ve aile büyüklerinin sözlerini dinliyorlar ve onlara bağlılık gösteriyorlardı.

Türkmenler, Horasan'daki Türk toplumunun saf ve karışmamış kısmını oluşturuyordu. Bunlar, bağımsızlıklarına düşkün ve direniş ruhu çok yüksek bir topluluk idiler. Dinamik ve hareketli bir kitle oldukları için de uzun süre aynı yerde ve sükûnet içinde kalmazlardı. Ganimet için dış hedeflere, otlak söz konusu olduğu zaman da iç hedeflere saldırmaktan çekinmezlerdi. Özellikle haksızlığa uğramak, onların ruhunda sert tepkilere yol açmaktaydı.

Türkmenlerin yoğun olarak yaşadıkları Belh yöresi Emir Komaç'a ıktâ edilmişti. Başta Komaç olmak üzere Selçuklu beyleri ve komutanları, devletin asli unsuru olmalarına rağmen Türkmenler güvenmemekte ve onları devletin en tehlikeli düşmanları olarak görmekteydiler. Buna rağmen ilişkiler soğuk da olsa problemsiz sürmekteydi. Fakat 1152 yılında ilişkiler birden bozuldu. Bunun başlıca sebebi şu idi.

Büyük Selçuklu Devletinin vergi memuru (muhasıl), 1152 yılının vergisini toplamak üzere Türkmen obalarına geldiğinde Türkmen beyleri tarafından gizlice öldürüldü. Bu cinayetin birkaç sebebi vardı. Bunları kaynaklara dayanarak şu şekilde belirtmek mümkündür:

1-) Vergi memuru, görevini yaparken Türkmenlere büyük güçlükler çıkarmıştır.

2-) Vergi memuru, görevini yaparken vergi mükelleflerine ağır hakaretlerde bulunmuştur.

86 İbnü'l-Esîr, 1987: XI, 81; Turan, 21980: 47.

87 Râvendî, 1957: I, 177, 173; Turan, 1987: 247.

88 Sultan Sancar ile Türkmenlerin birbirlerine karşı davranışlarına bakılacak olursa, her iki taraf da aynı soydan ve kültürden olmanın bilincine sahipti.

3-) Vergi memuru, görevini yaparken Türkmenlerin zenginlerinden sürekli rüşvet istemiştir.

Türkmen beyleri, yukarıda belirtildiği gibi bu zillete daha fazla tahammül edememişler, vergi memurunu ortada kaldırma yoluna gitmişlerdir⁸⁹.

Öte yandan Emir Komaç, Türkmenlerin Horasan'ı istilâ peşinde koştuklarını ileri sürerek, Sultan Sancar'dan Belh valiliği görevi ile Türkmenleri devamlı kontrol altında tutabilmek için üzerlerine "şahne" tayin etme yetkisi almıştır⁹⁰.

Emir Komaç, bu yetkiye dayanarak, Türkmenlerin üzerine hemen bir şahne⁹¹ tayin etti ve bu şahne vasıtasıyla Türkmen beylerinden öldürdükleri vergi memuru için yüksek miktarda kan parası (resm-i cinayet=diyet) istedi⁹². Türkmen beyleri, devlete verdikleri vergiyi 24 binden 30 bine çıkardılarsa, bu cazip teklifi Emir Komaç tarafından kabul ettiremedi. Bu defa Türkmen beyleri, devletin temel unsuru olduklarını ileri sürerek hiç kimsenin emri altına girmeyeceklerini bildirerek, Emir Komaç'a meydan okudular. Üzerlerine tayin edilen şahneyi de görev yerinden kovdular⁹³. Bunun üzerine Emir Komaç, büyükçe bir ordunun başında Türkmenlerin üzerine yürüdü. Burada özellikle belirtelim ki, Emir Komaç'ın amacı, vergiyi artırmaktan çok Türkmenleri bölgeden atmaktı. Dolayısıyla vergi meselesi Türkmenleri cezalandırmak için bir sebep değil, bahane idi.

Emir Komaç, Türkmenlere karşı harekete geçerken onların kolayca ezilip itaat altına alınabileceğini düşünmüştü. Fakat o, bu hususta yaptığı hesapta yanılmıştır. Daha doğrusu, emir Komaç'ın kör gururu kendisine pahalya mal olmuştur. Onun büyük ordusu, dinamik Türkmen kuvvetleri karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştır. Üstelik bu çarpışmada emir Komaç ve oğlu hayatlarını kaybetmiş; orduları da bozgun hâlinde dağılmıştır⁹⁴.

89 Râvendî, 1921, 1957: I, 177, 173; Köymen, 1991: 407.

90 Râvendî, 1921, 1957: I, 177 vd, 74 vd

91 Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde, askerî vali veya garnizon komutanına şahne/şihne denmekteydi. Burada şahne, belirli bir devlet işinin yürütülmesinden sorumlu özel görevli anlamında kullanılmıştır. Şahneler, genellikle muktedir ve güvenilir Türk komutanları arasından seçilmekteydi.

92 Râvendî, 1921, 1957: I, 177, 174.

93 Râvendî, 1921, 1957: I, 178, 174.

94 Râvendî, 1921, 1957: I, 178, 174. ,

Bu beklenmedik yenilgi, Merv sarayında şok etkisi yaptı. Bu hususta yapılan ilk değerlendirmede (savaş meclisi), Sancar'ın barışçı fikirleri ile komutanların hamasi fikirleri çarpışmıştır. Komutanlara göre, bu duruma göz yumulmalıdır. Mesele küçük görülmemelidir Türkmenlere hadleri bildirilmelidir, Aksi takdirde Türkmenler zulümlerini, cüretlerini ve taşkınlıklarını daha da artıracaklardır⁹⁵. Bu duruma fırsat ve imkân vermemek için Türkmenler, Selçuklu Devletinin askeri gücü ile ağır bir şekilde cezalandırılmalı ve itaat altına alınmalıdır.

Sultan Sancar, belki yaşlılığın etkisiyle belki de millî duygularının kabarmış olmasıyla askerî faaliyete ve bu faaliyet sonucunda Türkmenlerin ezilmesine gönlü razı değildi. Fakat o, burada komutanlar üzerinde sultanlık otoritesini de kullanamadı; komutanların etkisi altında girdi; böylece kendi fikrini feda edip onların fikirlerini kabul etmek zorunda kaldı.

Bunun üzerine Büyük Selçuklu ordusu hazırlandı. Sultan Sancar, bu ordunun başına geçerek, Türkmenlerin üzerine yürüdü. Bu durumu duymuş olan Türkmen beyleri, telaşa kapılarak, derhal Sultan Sancar'a bir elçi gönderdiler. Onlar bu elçi vasıtasıyla Sultan Sancar'a tâbi olduklarını, Sultan'ın şahsına itaatten geri kalmadıklarını, fermanları gereğince hareket ettiklerini, buna karşılık Emir Komaç'ın ocaklarına kastettiği için aile ve çocuklarını korumak maksadıyla zorunlu olarak karşı koyduklarını bildirdiler. Sultan'ı barışa razı edebilmek için de 100 bin dinar Emir Kumaç'ın oğlu için diyet parası ödeme, 1000 de Türk kökenli köle verme vaadinde bulundular⁹⁶. Türkmen beyleri, en son olarak, 200 bin dinar, 200 bin koyun, 50 bin at ve deve, 10 adet köle verme teklifinde bulundular. Fakat onlar, Sultan Sancar'ı ikna edebilmek için boş yere çırpınıp durdular; bir türlü sonuç alamadılar. Sultan Sancar, komutanların etkisiyle Türkmenlerin her türlü uzlaşma önerisini hiç düşünmeden geri çevirdi⁹⁷.

b-) Çarpışma ve Uygulanan Taktikler

Her iki taraf da 1153 yılının ilkbaharında Belh yöresindeki otlaklarda tıpkı iki düşman gibi karşı karşıya geldiler. Kadınlarına, çocuklarına ve yaşlılarına varıncaya kadar bütünüyle Türkmenler, bu ölüm kalım gününde tam bir ordu hâline geldiler. Türkmen beyleri, çadırlarını arka arkaya dizdiler. Çadırlarının aralarını bir dehliz gibi boş bıraktılar. Çadırların etrafını da canlı

95 Râvendî, 1921, 1957: I, 178, 174.

96 Turan, 1980:

97 Râvendî, 1921, 1957; 178 vd., 175.

ve cansız mallarla berkittiler. Bu malları kendilerine siper yaparak, mevzi aldılar. Bundan da anlaşılıyor ki, Türkmen beyleri, Türk savaş taktiğinin bir gereği olarak Selçuklu askerlerini gurup gurup bu dehlizlere çekip burada kurdukları pusularla imha edeceklerdi.

Savaş, Selçuklu birliklerinin ok atışıyla başladı. Bu oklar canlı ve cansız malları kendilerine siper yapmış olan Türkmen savaşçılara tesir etmedi. Bu defa Selçuklu savaşçuları dehlizlere girdiler. Dehlize giren her Selçuklu askeri bir daha geri çıkamıyor, içeride bertaraf ediliyordu. Böylece Selçuklu ordusu bir hayli yıpratıldı. Bundan sonra Türkmen okçuları, siperlerinden çıkıp saldırıya geçtiler. Selçuklu birlikleri, akalarında yer alan bir boğaza çekilme gafletinde bulundular. Türkmen savaşçuları, Selçuklu birliklerini bu boğazda sıkıştırıp imhaya başladı. Bu çarpışma kısa sürede Türkmenlere, o güne kadar görmedikleri derecede büyük bir zafer, Sultan Sancar'a da büyük bir felaket getirdi. Sultan Sancar ve komutanları, Türkmenlerin eline tutsak düştü. Selçuklu ordusunun kalan kısmı ise bozgun hâlinde dağıldı. Sancar'ın tutsaklık haberi, kısa sürede ve dalga dalga memleketin en ücra köşesine kadar dağıldı; memleketin her yerinde duyulan bu haber, halk arasında büyük endişe ve korku yarattı⁹⁸.

c-) Ayaklanmanın Sonuçları

Baskıya ve ihanete uğramışlık duygusu, Türkmenler arasında Selçuklu hükümdarına ve komutanlarına karşı şiddetli bir hoşnutsuzluk yaramıştı. Bu yüzden tutsak alınan bütün Selçuklu komutanları öldürüldü. Fakat Sultan Sancar'ın hayatına dokunulmadı; ondan faydalanma yoluna gidildi.

Sultan Sancar, hayatının en ağır darbesini kendi kavmi olan Türkmenlerden yedi: Türkmen beyleri, Sancar'ı tahtına oturtular. Fakat tahtın etrafını, her hafta değiştirdikleri muhafızlarla güvenlik çemberi içine aldılar. Görünürde Sultana saygıda kusur etmediler. Her gün gelip önünde yer öperek itaatlerini arz ettiler. Geceleri ise kaçmaması için demir kafese koydular⁹⁹. Artık bundan böyle Büyük Selçuklu tahtında gerçek anlamda iktidar sahibi hükümdar yoktu. Dışarıdan bakıldığında ise bütün ülke, Sultan Sancar'ın yüce ve itiraz kabul etmez idaresi altında gibi görünüyordu. Fakat gerçekte ise, o, hiçbir gücü ve yetkisi olmayan tutsak ve rehine idi.

98 Köymen, 1991: 412 vd.

99 Râvendî, 1921, 1957: I, 179, 175 vd.

Burada sorulması ve cevaplandırılması gereken soru şudur: Türkmen beyleri, neden büyük bir başarı elde ettikleri halde iktidarı değiştirme yoluna gitmediler? Bu soruyu şu şekilde cevaplandırmak mümkündür: Her şeyden önce Türkmen beyleri, direniş hareketini başlatırken, Selçuklu iktidarını değiştirme ve ele geçirme gibi bir niyet ve gayeleri yoktu. Bu düşünce onlarda galibiyetten sonra da doğmamıştır. Bu hususta Selçuklu hanedanının yaygın ve büyük şöhreti de onların duygu ve düşüncelerine etki etmiş olabilir. Zira ortaçağ devletlerinde iktidarı değiştirme ve veya ele geçirme hak ve hukuku genellikle hanedan üyelerinin uhdesinde görülmüştür.

Türkmen beyleri, Horasan'ın en güzel ve en zengin şehirlerini kendi aralarında bölüştüler. Bundan sonra Türkmen kitleleri, ayaklanarak, her şeyi yakıp yıkmaya kızılgınlığı ile harekete geçtiler. Kuvvetli kale ve surlarla korunan yerlerin dışında hiçbir şehir direnmeye kadir değildi. Kendilerine yapılan haksızlıktan dolayı çok öfkelenmiş olan bu dinamik topluluk, kızgınlıklarını önlerine çıkan her şeyi yağmalamak ve imha etmekle gösterdiler. Türkmen atlıları bölgede rüzgâr gibi estiler; birkaç kale dışında her yeri ele geçirdiler. Horasan, bu sırada Türkmenlerin aç gözlüklerini ve ganimet arzularını giderebilecek derecede zengin bir ülke idi. Türkmen beyleri, kendilerini çok büyük bir ganimetin içinde buldular. Önlerine çıkan köyleri ve kentleri acımasızca yağma ve tahrip ettiler. Türkmen seli bütün engelleri yıktı. Selçuklu şehir ve bölge kuvvetleri ise, karşı koyamadıkları bu selin önünden kaçmaktan başka çare bulamadılar. Türkmen kitleleri, her geçtikleri yerde ölümün, yağmanın ve yıkımın derin izlerini bıraktılar¹⁰⁰. Bu davranışın temelinde, ne devlet fikri ne de askeri disiplin vardı.

S o n u ç

1-) Bilindiği gibi, Sultan Melikşâh'tan sonra (1092), Selçuklu hanedan üyeleri arasında uzun ve yıpratıcı bir iç savaş yaşanmıştır. Bu arada Melikşâh'ın oğullarından Berk Yaruk, Muhammed Tapar ve Sancar arka arkaya işbaşına gelmiştir. Bunlardan ne Berk Yaruk ne de Muhammed Tapar babalarına uygun bir halef ve varis olabilmıştır. Melikşâh'ın siyasetinin ve ideallerinin gerçek takipçisi ve varisi ortanca oğlu Sancar'dır.

2-) Sultan Sancar, bütün saltanatı boyunca özel bir hürmete ve itibara mazhar olmayı başarmış bir hükümdar idi. O, tıpkı babası Melikşâh gibi

100 Râvendî, 1921, 1957: I, 180 vd, 176 vd.

hükümdarlık esasını ile başkomutanlık kılıcını bir arada tutabilen başarılı bir hükümdar idi.

3-) Sultan Sancar, çarpışmalarda, deneyimli ve cesur bir er gibi en önde savaşırdı. Başarıyı, talihe ve rastlantıya bırakmaz, kendi yetenekleriyle elde ederdi. Katavan bozgununa kadar hiç yenilgiye uğramamıştır. Girdiği her savaştan zaferle ayrılmıştır.

4-) Sultan Sancar için en önemli husus, devletin ve iktidarın güvenliği idi. Bu yüzden o, vassalarının hareketlerini daima dikkatli bir şekilde gözetim ve denetim altında tutmaya çalışırdı.

5-) Sultan Sancar, iç ve dış siyasette büyük bir ılımlılıkla hareket etmiştir. Kendisini, her tarafta barış ve dostluk antlaşmalarıyla güvenlik altına almaya çalışmıştır. Halk karşısında da tutumu genellikle ılımlılık ve adalet temeline dayanıyordu. O, din ve mezhep çekişmelerinin çok yoğun olduğu bir çağda büyük bir tarafsızlık ve ılımlılıkla hareket etmiştir. Doğuştan sahip olduğu keskin zekâsı, olağanüstü cesareti ve kendisini savunmada gösterdiği başarı, ona uzun bir saltanat dönemi sağlamıştır.

6-) Sultan Sancar'ın en büyük siyasi başarısı, Sultan Muhammed Tapar'dan sonra parçalanmış olan Selçuklu Devletini ve ülkesini yekvücut halinde birleştirmek olmuştur. Bu siyasî ve manevî birlik, onun ölümüne kadar hiç kesintiye uğramadan devam etmiştir.

7-) Son yıllarında Sultan Sancar'ın hayatını iki meşum olay etkilemiştir. Bunlardan biri Katavan Bozgunu (1141), diğeri Türkmen (Oğuz) ayaklanmasıdır (1153). Sultan Sancar, bu iki felaketin etkisini üzerinden bir türlü silkip atamamıştır. Her iki tarihî olay da Selçuklu tarihinin akışını değiştirmiştir.

8-) Katavan Bozgunu, Sultan Sancar için sadece kaybedilmiş bir savaş değil; aynı zamanda talihin de tersine dönüşüdür.

9-) Sultan Sancar döneminin iç politika bakımından en önemli olayı Türkmen ayaklanmasıdır.

10-) Türkmenlerin açtığı yara bir daha iyileşmemiştir. Sultan Sancar'dan sonra Selçuklu Devleti tam bir çözülme ve çöküş süreci içine girmiştir. Devletin başına Selçuklu ailesinden yeterli ve yetenekli bir hanedan üyesi geçmemiştir. Selçuklu Devletinin çekirdek arazisi yavaş yavaş Harezmsahlardan

eline geçmiştir. Artık bundan sonra Horasan siyasetinde rol oynayacak olan siyasi teşekkül, Harezmşahlar Devletidir.

11-) Sultan Sancar'ı son dönemi, Büyük Selçuklu Devleti bakımından sadece çözümlenin ve çöküşün son sahnesini teşkil etmiştir. Sultan Sancar'ın büyük eseri, Sultanın ölümüyle birlikte mezara gömülmüştür. Onun bir zamanlar göz kamaştırıcı kudretinden ve görkeminden geriye, güzel bir hatıradan bir şey kalmamıştır.

12-) Sultan Sancar, saltanatının son yıllarında, sultanlık otoritesini kullanmakta zayıf ve yetersiz kalmıştır. Zira iç ve dış politikada Sultanın görüş ve kararlarından çok, komutanların görüş ve kararları geçerli olmuştur. Komutanlar, son yıllarında Sultan üzerinde tahakküm kurmuşlardır. Bu durum onların sadece kudretinden ileri gelmiş bir durum değildir; bu hususta Sultan Sancar da bazı tavizler vermiş olmalıdır.

13-) Sultan Sancar uzun ve onurlu bir hayat yaşadıktan sonra (72 yıl) 1157 yılında Merv şehrinde öldü. O, halk ve ordu tarafından sevilen bir hükümdar idi. Ölümü, hem ordu mensupları hem de halk arasında büyük bir üzüntü yaratmıştır. Cenazesi, Merv şehrinde Sultanın sağlığında yaptırmış olduğu "Dârü'l-Ahire" (Öteki Dünya Yurdu) adı verilen türbede defnedilmiştir.

KAYNAKLAR

Ahmed bin Mahmûd, (1977); **Selçuk-nâme I**, Haz. E. Merçil, I, İstanbul.

Aksarayî, Kerîmüddin Mahmûd, (1944); **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, nşr. O. Turan, Ankara.

Barthold, W. (1981); **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, Haz. H. D. Yıldız, İstanbul.

Bundârî, (1889, 1943), **Zubdetü'l-Nusre ve Nuhbetü'l-'Usre**, Yay. M. Th. Houtsma, Çev. Kıvameddin Burslan, İstanbul.

Cahen, Claude, (1968, 1984), Cahen, Claude; **Pre-Ottoman Turkey**, London; **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, Çev. Y. Moran, İstanbul.

Cüveynî, 1988); **Tarih-i Cihangüşa, II**, Çev. Mürsel Öztürk, Ankara.

Ebû'l-Ferec, (1950), **Ebû'l-Ferec Tarihi I**, Çev. Ö.R. Doğrul, Ankara.

İbnü'l-Esîr, (1979, 1987) *El-Kâmil fî't Tarih (İslâm Tarihi)*, X, IX., Çev. A. Özaydın, İstanbul.

Kafesoğlu, İbrahim, (1972); **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1972.

Kaşgarlı Mahmûd, (1941), **Dîvânü'l-Lügati't-Türk, III**, Çev.. B. Atalay, Ankara.

Koca, Salim, (1997), **Dandanakan'dan Malazgirt'e**, Giresun.

Köymen, Mehmet Altay, (1979),

Köymen, Mehmet Altay, (1980), İA, Sencer mad.

Köymen, Mehmet Altay, (1991); **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, V**, İkinci İmparatorluk Devri, AnkarA.

Müneccimbaşı (2000), (Ahmed bin Lütfullah); **Câmiü'd-Düvel, Selçuklular Tarihi, I**, Câmiü'd-Düvel, I, çvr. A. Öngül, İzmir.

Râvendî, (1921, 1957), **Râhatü's-Sudûr ve Âyetü'-Südûr**, Yay.. Muhammed İkbâl, Çev. Ahmed Ateş, Ankara.

Sadrüddîn Hüseyinî, (1933, 1943), **Ahbârü'd-Devleti's-Secukiyye**, Yay.. Muhammed İkbâl, T. Necati Lugal, Ankara.

Sümer, Faruk, (1999),), **Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, II**, İstanbul.

Turan, Osman, (1980), **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul.